

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETO
TEISĖS FAKULTETO
TEISĖS FILOSOFIJOS KATEDRA

SONATA RIMDEIKIENĖ
(TEISĖS IR VALDYMO STUDIJŲ PROGRAMA)

**NEĮGALIŲ ASMENŲ TEISĖS IR PAREIGOS
TEISINIO PERSONALIZMO POŽIŪRIU**
Magistro baigiamasis darbas

Darbo vadovas: prof. dr. Vytautas Šlapkauskas

Vilnius, 2007

TURINYS

Įvadas	3
Mokslinių tyrimų apžvalga.....	7
1. Neįgalių asmenų teisių ir pareigų ypatumai teisinio personalizmo požiūriu.....	13
1.1. Teisinis personalizmas ir jo taikymo galimybės neįgaliųjų teisės doktrinoje	14
1.2. Šiuolaikinė neįgalumo samprata.....	22
1.3. Neįgalumo sampratos traktuotė neįgalių asmenų teisingumo ir subjektinės teisės požiūriu.....	27
1.4. Neįgalumas kaip socialinę atskirtį formuojantis veiksnys personalistinės teisės sampratos kontekste	29
2. Objektinė teisė kaip neįgalių asmenų subjektinės teisės užtikrinimo garantas	37
2.1. Objektinės teisės ir neįgalių asmenų subjektinės teisės santykis	37
2.2. Neįgalių asmenų teisių reglamentavimas tarptautinėje ir Lietuvos teisėje teisingumo ir subjektinės teisės kontekste	45
2.3. Neįgalių asmenų teisių įgyvendinimo situacija Lietuvoje	56
Išvados ir pasiūlymai	61
Literatūra	65
Santrauka	72

IVADAS

Temos aktualumas. Po 1990 m. Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo šalyje prasidėję intensyvūs rinkos ekonomikos ir demokratinės visuomenės patirties perėmimo procesai, 2004 m. Lietuvos įstojimas į Europos Sąjungą patvirtino mūsų visuomenės norus tapti demokratine šalimi, užtikrinant visų gyventojų laisves ir teises. Pastaruosius du dešimtmečius Lietuvoje vykę teisėkūros procesai ne tik įtvirtino daugelį demokratiškas vertybių mūsų valstybės teisės sistemoje. Perimant iš vakarietiško valstybių demokratinę patirtį dėl labai sparčiai vykusio skirtingų teisėkūros patirčių ir visuomenės mentaliteto susikirtimo Lietuvoje susiformavo savita teisės sistemos sociokultūrinė situacija, kuri padarė įtaką ir neįgaliųjų, kurie sudaro apie 10 proc.¹ visų Lietuvos gyventojų, teisinei padėčiai mūsų valstybėje. Priimti neįgaliųjų lygiateisiškumą ir socialinį kompromisą neįgaliųjų atžvilgiu įtvirtinantys teisės aktai² (neįgaliųjų integracijos, švietimo, socialinės apsaugos ir kt. srityse) vertinami kaip pažangūs, tačiau mokslinių tyrimų duomenimis³ Lietuvoje vis dar pastebima visuomenės segregacinė elgsena neįgaliųjų atžvilgiu, susiduriama su neįgalių asmenų teisių įgyvendinimo sunkumais, ryškėja skeptiškas visuomenės požiūris į neįgaliųjų socialinės integracijos galimybes.

Šiandien neabejojama, kad neįgalieji yra visuomenės grupė, išsiskirianti iš visuomenę sudarančios daugumos savo galimybėmis ir specialiaisiais poreikiais, dėl kurių neįgaliųjų teisės ir pareigos įgauna specifinę reikšmę visuotinių teisių kontekste ir reikalauja atskiro mokslinio tyrimo.

Šiame darbe pasirinkta neįgalių asmenų teisių ir pareigų analizė remiantis teisinio personalizmo teorija yra neatsitiktinė. Teisinis personalizmas kaip šiandien Europoje vykstančių teisinio pozityvizmo ir „prigimtinės teisės“ idėjų integracijos procesus sujungianti „lietuviškoji“ teisės samprata⁴ įgalina įvertinti ne tik neįgalių asmenų teisių situaciją Lietuvoje, išryškinti neįgaliųjų

¹ Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerijos 2005 m. duomenys apie neįgalumo statistiką ir dinamiką. [žiūrėta 2007-09-20]. Prieiga per internetą: < <http://www.socmin.lt/index.php?-1760949004>>.

² Lietuvos Respublikos invalidų socialinės integracijos įstatymas// Valstybės žinios. 1991. Nr. I-2044, Nr. 36-969; Lietuvos Respublikos specialiojo ugdymo įstatymas// Valstybės žinios. 1998. Nr. VII-969, Nr. 115-3228; Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymas// Valstybės žinios. 2003. Nr. IX-1826, Nr. 114-5115; Lietuvos Respublikos neįgaliųjų socialinės integracijos įstatymas// Valstybės žinios. 2004. Nr. IX-228, Nr. 83-2983; Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas „Dėl Nacionalinės žmonių su negalia socialinės integracijos 2003-2012 metų programos patvirtinimo“// Valstybės žinios. 2002. Nr. 850, Nr. 57-2335 ir kt.

³ Plačiau apie tai: Ališauskas, A. (1994). Vaikų specialiųjų poreikių tenkinimas bendrojo lavinimo mokykloje// Specialiųjų poreikių vaikų integruotas ugdymas: patirtis ir perspektyvos: mokslinio-metodinio seminaro (Šiauliai, 1994 m. sausio 26 - 27 d.) medžiaga, Šiauliai: ŠPI, P. 3-5; Gailienė, I. (1997). Negalės priėmimas – esminė neįgaliųjų žmonių psichologinės rehabilitacijos grandis// Neįgaliųjų asmenų socialiniai poreikiai, jų tyrimo ir tenkinimo problemos: tarptautinės mokslinės metodinės konferencijos (Šiauliai, 1997 m. spalio 17-18 d.) medžiaga. Šiauliai: ŠU, P. 24-30; ten pat, Žalimienė, L. Socialinės paslaugos neįgaliesiems (P. 83-87); Ambrukaitis, J. (1999). Pedagogų požiūris į specialiųjų poreikių vaikų integraciją// Specialusis ugdymas, Nr. 2, P. 24-33; Ruškus, J. (2002). Negalės fenomenas (monografija), Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla; Lastauskienė, G. (2004). Neįgalus asmuo žmogaus teisių apsaugos požiūriu// Jurisprudencija, Nr. 54 (46), P. 74-81; Ruškus, J., Mažeikis, G. (2007). Neįgalumas ir socialinis dalyvavimas (kritinė patirties ir galimybių Lietuvoje refleksija) (monografija), Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.

⁴ Plačiau apie tai: Vaišvila, A. (2004). Teisės teorija (vadovėlis), Vilnius: Justitia, P. 102.

teisnumo⁵ ir subjektinių teisių⁶ ypatumus teisinio personalizmo požiūriu, bet ir apibrėžti teisinio personalizmo taikymo ribas, siekiant sėkmingos neįgaliųjų integracijos į visuomenę.

Darbo mokslinis naujumas. Neįgalių asmenų teisių⁷ ir pareigų⁸ analizei atlikti yra naudojamas metodas - teisnumas ir subjektinė teisė kaip priemonės konkretinti žmogaus teises. Šio metodo idėją išplėtojo A. Vaišvila⁹, o praktiškai pirmą kartą pritaikė R. Petkuvienė 2006 m. daktaro disertacijoje „Žmogaus teisių įgyvendinimo galimybės ir ribos Lietuvoje“¹⁰. Šio darbo naujumas – pirmą kartą teisnumas ir subjektinė teisė kaip priemonės naudojama konkretinti *neįgalūs* žmogaus teises ir pareigas.

Darbe bandoma pirmą kartą išanalizuoti ir kompleksiskai suvokti egzistuojančią neįgalių asmenų teisinę padėtį Lietuvos teisės sistemoje (atsižvelgiant į neįgaliųjų teises reglamentuojančius teisės aktus ir mokslinių tyrimų duomenis) ir remiantis šia analize išsiaiškinti neįgalių asmenų teisių ir pareigų ypatumus personalistinės teisės sampratos kontekste, vertinant jas per neįgalių asmenų teisnumo ir subjektinės teisės lygmenis.

Tyrimo problema. Teisinio personalizmo požiūriu teisė kyla iš individo poreikių ir individų keitimosi paslaugomis lygiavertiškumo pagrindu¹¹. Šiuo pagrindu individams užtikrinta teisė kaip subjektinių teisių ir pareigų vienovė (pusiausvyra) neįgaliųjų atžvilgiu dėl jų ribotų galimybių būti lygiaverčiais dalyviais individų paslaugų keitimosi procese yra sudėtingai įgyvendinama. Daugelis neįgaliųjų teisių dėl negalės apriboto jų kultūrinio aktyvumo lieka teisnumo (galėjimo turėti teises ir pareigas) lygmenyje.

Visuomenė/valstybė prisiima už neįgaliuosius vykdyti pareigą neįgaliojo subjektinei teisei garantuoti, dėl kurios neįgaliojo teisnumas gali tiesiogiai virsti neįgaliųjų subjektine teise (šiuo atveju teisė įgyjama nereikalaujant lygiavertės teisei įgyti pareigos įvykdymo). Tuo būdu visuomenė užtikrina neįgalių žmonių teisių apsaugą ir suteikia neįgaliesiems privilegiją, neturinčią

⁵ Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas (2000) 2 str. 1 d. fizinių asmenų teisnumo sampratą apibrėžia kaip galėjimą turėti civilines teises ir pareigas, kuris pripažįstamas visiems asmenims. A. Vaišvila (2001, P. 20) pažymi, kad teisnumas įgyjamas be asmens kultūrinių pastangų, nuo gimimo.

⁶ Subjektinė teisė čia traktuojama kaip neįgalaus žmogaus, esančio individų tarpusavio keitimosi paslaugomis santykių (procesu) dalyviu, reali galimybė ir gebėjimas prisiimti bei vykdyti pareigas, kurios būtinos leidimui (teisei) į tam tikrą gerį įgyti/legalizuoti. Todėl subjektinė teisė suprantama kaip teisių ir pareigų vienovė. R. Petkuvienė (2006, P. 28) teigia, kad subjektinių teisių pripažinimas asmeniui yra pirmasis jo teisinio savarankiškumo požymis. Valstybė patvirtina pareigų vykdymu asmens įgytas teises. Tačiau, jei konkretus asmuo dėl objektyvių priežasčių nesugeba veikti pagal teisės aktuose numatytus leidimus ir reikalauti iš kitų tam tikro elgesio bei vykdyti pareigas (pavyzdžiui, žmogus turintis protinę negalę), tuomet jo teisnumo lygmens teisės virsta subjektinėmis, valstybei perimant pareigas, kurias turėtų vykdyti pats asmuo.

⁷ Teisė čia suprantama kaip teisingumo sampratos nustatoma laisvė, galimybė ką daryti, galimybė veikti (žr. S. Keinys (red.), 2003, P. 837).

⁸ Pareiga – būtinas pagal įstatymą, paprotį, dorovę veiksmas (žr. ten pat, P. 502).

⁹ Plačiau apie tai: Vaišvila, A. (2004). Teisės teorija: vadovėlis. Vilnius: Justitia, P. 165.

¹⁰ Petkuvienė, R. (2006). Žmogaus teisių įgyvendinimo galimybės ir ribos Lietuvoje: daktaro disertacija, soc. mokslai: teisė (01S)/ Vilnius: Mykolo Romerio universitetas (rankraštis);

¹¹ Vaišvila, A. (2001). Teisinis personalizmas (Metodas teisėkūros modelio teorinėms prielaidoms sukurti)// Teisės problemos, Nr. 4, P. 21.

neigiamos prasmės¹², naudotis jiems visuomenės suteiktais gėriais, tačiau kartu suteikia neįgaliesiems galimybę išlikti kultūriškai pasyvių, nemotyvuotų, „aukos“ vaidmenį prisiimančių asmenų pozicijoje individų keitimosi paslaugų procese. Kadangi įgyvendinant neįgaliųjų teismo lygmens teisę visuomenė už neįgaliuosius kaip neveiksnius asmenis imasi vykdyti pareigas ir šitaip sukuria neįgaliesiems subjekcinę teisę, ji (visuomenė) išbalansuoja neįgaliųjų asmenų suvokimą apie savo laisvę ir galimas savo elgesio ribas individų keitimosi paslaugomis procese. Dėl šios priežasties neįgaliųjų žmonių teisių įgyvendinimas tampa priklausomas ne tiek nuo paties neįgaliaus žmogaus, o nuo visuomenės, kuri dėl priimtų pareigų neįgaliųjų atžvilgiu įgyja galimybę pati nusistatyti neįgaliųjų asmenų teisių įgyvendinimo objektyvias ribas.

Hipotezė – teisinio personalizmo požiūriu individo negalė yra socialinė-kultūrinė kategorija, įgalinanti teismo ir subjekcinės teisės pagalba išskirti neįgaliųjų asmenų teisių ir pareigų ypatumus bei apibrėžti neįgaliųjų asmenų teisių ir pareigų įgyvendinimo ribas ir plėtros galimybes.

Tyrimo objektas – neįgaliųjų asmenų teisės ir pareigos.

Darbo tikslas – atskleisti neįgaliųjų asmenų teisių ir pareigų ypatumus personalistinės teisės sampratos kontekste, vertinant juos teismo ir subjekcinės teisės lygmenimis.

Siekiant nurodyto tikslo buvo išskirti šie **darbo uždaviniai**:

- išanalizuoti ir pateikti šiuolaikinę neįgaliųjų asmenų sampratą Lietuvoje personalistinės teisės požiūriu;
- nustatyti neįgaliųjų asmenų teisių ir pareigų ypatumus, vertinant juos teismo ir subjekcinės teisės lygmenimis;
- įvertinti personalistinę teisės sampratą ir jos taikymo galimybes neįgaliųjų asmenų teisės doktrinoje;
- pateikti prielaidas neįgaliųjų asmenų teisių ir pareigų įgyvendinimo galimybėms pagerinti.

Tyrimo metodologija. Pagrindinis metodas¹³, kuriuo naudojama neįgaliųjų žmonių teisėms ir pareigoms pažinti, yra neįgaliaus žmogaus teisių ir pareigų analizė teismo ir subjekcinės teisės požiūriu. R. Petkuvienė (2006, P. 21) pažymi, kad šuo požiūriu grindžiama žmogaus teisių analizė yra svarbi, nes leidžia skirti deklaruojamas teises nuo realiai įgyvendintų, taip pat suvokti žmogaus teisių įgyvendinimo galimybių ir ribų problemas, kylančias dėl žmogaus teisių absoliutinimo.

Tyrimo metodai yra sietini su jų taikymo technika bei duomenų rinkimo procedūromis, o tyrimų metodologija skirta visų pirma aprašyti ir išanalizuoti vienus ar kitus metodus, nubrėžiant jų taikymo ribas bei išryškinant išankstines jų nuostatas, susiejant jų potencialą su žinojimo paribiu. Kitaip tariant, tai reiškia apibendrinti atskirų tyrimo technikų galimybes, pasiūlyti naujus jų taikymo

¹² Plačiau apie tai: Vaišvila, A. (2004). Teisės teorija (vadovėlis). Vilnius: Justitia, P. 142.

¹³ Tyrimo metodas – tai mokslo empirinė prigimtis, pats ryškiausias jo bruožas, kurio veiksmų seka ir tvarka rodo ne tik tai, kaip buvo pasiekti rezultatai, bet ir leidžia kitiems tyrėjams, naudojantis vienomis ar kitomis priemonėmis, pakartoti tyrimą bei dar kartą patikrinti jo rezultatus. Kiekvienas tyrimo metodas visų pirma turi turėti teorinį pagrindą, t. y. remtis objektyviais dėsningumais, būti moksliskai pagrįstas (Kardelis, K., 2002, P. 91).

būdas bei atskleisti specifinius loginių ir metafizinių principų įnašus į konkrečias, naujai suformuluotas problemas (Cohen, Manion, 1994 (iš Kardelis, K., 2002, P. 89).

Remiantis loginiu metodu analizuojama negalės samprata šiuolaikinėje biomedicinos ir socialinių mokslų erdvėje bei personalistinės teisės kontekste. Taip pat remiantis šiuo metodu konkretnama neįgalaus žmogaus kaip individų tarpusavio keitimosi paslaugomis santykių (proceso) dalyvio padėtis (neįgalumo sampratos aspektu), reali galimybė ir gebėjimas prisiimti bei vykdyti pareigas, kurios būtinos leidimui (teisei) į tam tikrą gėrį įgyti/legalizuoti. Šis metodas pasitelktas, norint atskleisti neįgalių asmenų teismo ir subjektinės teisės skirtumus.

Istorinis ir lyginamasis metodai leido įvertinti neįgalaus žmogaus kaip individų tarpusavio keitimosi paslaugomis proceso dalyvio/atskirtojo teisių ir pareigų sampratos raidą biologinės (klinikinės) ir socialinės (funkcinės) paradigmu¹⁴ kontekste, neįgaliųjų subjektinės teisės, visuomenės¹⁵ subjektinės teisės ir objektinės (valstybės) teisės santykių raiškos pavidalus skirtingų istorinių laikotarpių paradigmu (biologinės ir socialinės) požiūriu. Taip pat remiantis lyginamuoju metodu analizuojami neįgalaus asmens ir neturinčio negalės asmens teismo ir subjektinių teisių skirtumai, išskiriant šių skirtumų ribų nustatymo kriterijų.

Sisteminės analizės metodas pasitelktas, norint išsiaiškinti neįgalių asmenų teisių garantijas, analizuojant sąlygas, kurias gali susikurti pats neįgalus asmuo, siekdamas įgyti subjektinę teisę, ir sąlygas, kurias sukuria valstybė, prisiimdama už neįgalų asmenį vykdyti pareigas, skirtas neįgaliajam subjektinei teisei įgyti. Taip pat remiantis sisteminiu metodu analizuojama neįgalaus asmens ir neturinčio negalės asmens teismo ir subjektinių teisių vienovė. Šis metodas naudojamas analizuojant teisės aktus ir neįgaliųjų teisių įgyvendinimo situaciją Lietuvoje. Jis sudarė galimybę įvertinti neįgalių asmenų teisių ir pareigų padėtį visuotiniame individų tarpusavio keitimosi paslaugomis santykių kontekste.

¹⁴ Paradigma – mokslinėje literatūroje kokios nors realybės (pvz., neįgaliųjų ugdymo ir socialinės integracijos) teorinis ir metodologinis vaizdinys (Ambrukaitis J. (sud.), 2003, P. 94).

¹⁵ Šiuo atveju dėl metodologijos taikymo specifikos visuomenė traktuojama kaip atskiras struktūrinis elementas, atribotas nuo neįgalių asmenų ir valstybės.

MOKSLINIŲ TYRIMŲ APŽVALGA

Atsižvelgiant į teisinio personalizmo aksiomatiką mokslinių tyrimų apie neįgaliųjų teises ir pareigas apžvalga nagrinėjama, atsižvelgiant į teismo (galėjimo turėti teises ir pareigas) ir subjektinės teisės (realių galimybių ir gebėjimų prisiimti bei vykdyti pareigas, kurios būtinos teisei į tam tikrą gėrį įgyti/legalizuoti) sampratas.

Neįgalių asmenų teisnumas. Mokslinių tyrimų, skirtų neįgalių asmenų teisių analizei, mokslinėje literatūroje aptinkama nemažai (Ambrukaitis J. (red.), 2003, P. 50-76; Dromantienė L., 2005 a; Juodkaitė D., 2004; Ruškus J., 1997, P. 31; Lastauskienė G., 2004; Snarskytė I., 2007; ir kt.). Dauguma jų remiasi tarptautinių ir Lietuvos Respublikos teisės aktų analize.

Analizuojant mokslinius tyrimus apie neįgalių asmenų teisnumą išryškėja tokios tendencijos:

G. Lastauskienė (2004, P. 77) pažymi, kad socioekonominėms teisėms, itin svarbioms neįgaliems žmonėms, ypač būdingas *neapibrėžtumas*, dažnai apskritai jos suformuluotos teismo (potencialių asmens galimybių), o ne subjektinės teisės (dėl kurios gynybos galima kreiptis į teismą) lygmeniu. Dėl šios priežasties tokie pareiškimai dažnai išlieka deklaracijomis ir neįgyja teisinio apibrėžtumo (su šia problema susiduria ne vien neįgaliųjų teisės¹⁶). Minėtą neapibrėžtumą kai kurie autoriai (pvz., L. Žalimienė, 1997, P. 86) bando paaiškinti pačių neįgaliųjų nesugebėjimu formuluoti savo reikalavimus socialinėms paslaugoms ir siūlo, kuriant socialinių paslaugų sistemą, remtis ne vien pačių neįgalių žmonių pareikšta nuomone ir pageidavimais, kuri atspindi minimalius, momentinius poreikius. Autorė pažymi, kad reikalingos socialinių paslaugų plėtros kryptys ir priemonės turi būti orientuotos ne tik į mūsų, bet ir kitų šalių patirtį, paslaugų organizatoriai turi patys siūlyti pažangius paslaugų teikimo modelius.

Reikėtų pabrėžti, kad po 1990 m. Lietuvoje daugumos neįgaliųjų teises reglamentuojančių aktų teisėkūros procesai buvo sąlygoti pastaraisiais dešimtmečiais Europoje vykstančių socialinės sanglaudos reiškinių. Lietuvos siekis tapti Europos Sąjungos nare ne tik suteikė galimybę perimti demokratinės valstybės modelį, kuriuo remiantis buvo įtvirtintos pagrindinės žmogaus teisės (taip pat ir neįgaliųjų), tačiau išryškino ir *kultūrinio identiteto* svarbą, perimant tarptautiniuose teisės aktuose įtvirtintas neįgalių asmenų teisės normas. Kultūrinio identiteto kriterijaus svarbą savo moksliniuose tyrimuose išryškina L. Dromantienė (2005 a, 2005 b), D. Juodkaitė (2004), G. Lastauskienė (2004), J. R. Slee (2000), I. Snarskytė (2007). Kyla klausimas – kiek visuomenė ir valstybė, Lietuvoje įteisindama (t.y. suteikdama teisnumą) tarptautinio lygmens neįgaliųjų teises, atsižvelgė į šalies sociokultūrinę situaciją ir visuomenės bei valstybės galimybes užtikrinti šias teises neįgaliesiems? Tai, kad minėta problema egzistuoja, patvirtina 2000 m. Europos Komisijos priimta direktyva (EEC) Nr. 1408/71, kuri, nors ir įtvirtino teisę (t.y. teisnumą) laisvam neįgalių

¹⁶ Plačiau apie tai: Vaišvila, A. (2004). Teisės teorija (vadovėlis). Vilnius: Justitia, P. 120.

darbuotojų judėjimui, tačiau apribojo neišvežamų iš vienos valstybės narės į kitą socialinių išmokų sąrašą. Tuo būdu Europos valstybės narės siekia išvengti savo šalių ekonomikos disbalanso, kuri gali sukelti žemesnio pragyvenimo lygio Europos valstybių narių neįgalių gyventojų siekis persikelti į didesnės socialinės gerovės valstybes, siekiant pasididinti gaunamas socialines išmokas. L. Dromantienė (2005 a, P. 148) pažymi, kad Europos Sąjungos socialinei politikai, arba socialiniam modeliui, būdingas ir fragmentiškumas, atsižvelgiant į skirtingas nacionalinių valstybių socialinės apsaugos sistemas, ir vientisumas, pasireiškiantis per bendrų vertybinių nuostatų bei strategijų laikymąsi. Socialinė politika ES valstybėse narėse yra skirtinga – skirtumus iš esmės lemia šalyse įgyvendinamas socialinės gerovės modelis. Autorė (Dromantienė, 2005 b, P. 137) pabrėžia Lietuvos dialogo su Europos kultūros patirtimi svarbą: „Lietuvos įstojimas į ES reiškia ne tik jos ekonominę, politinę, socialinę integraciją, bet ir dialogą su istorine Europos kultūros patirtimi, poreikį įvertinti, kiek tradiciniai kultūros elementai gali būti atnaujinti ir kaip jie sąveikauja su dabartimi, ir siekiant išvengti provincialumo, susiliejimą su pasaulinėmis kultūros tendencijomis“.

Neįgalių asmenų subjektinė teisė

Neįgalių asmenų pareigos. Mokslinių tyrimų, skirtų neįgalių asmenų pareigoms apibrėžti subjektinės teisės lygmenyje, nepavyko aptikti, todėl galima teigti, kad šiai sričiai skiriamas nepakankamas dėmesys. Labiau išplėtoti tyrimai, susiję su visuomenės, valstybės prisiimtų pareigų, kuriomis ji įsipareigojo garantuoti neįgaliųjų teises (neįgaliųjų teisnumas dėl to tiesiogiai tampa subjektine teise), ir neįgaliųjų subjektinių teisių įgyvendinimu. Daugumoje šių tyrimų analizuojamos visuomenės, valstybės prisiimtų pareigų, susijusių su neįgaliųjų integracija, ugdymu, reabilitacija, socialine apsauga, įgyvendinimo problemos ir jų sprendimo būdai (Ambrukaitis J. ir kt., 2003, P. 68; Baranauskienė I. ir kt., 2004, P. 19-30; Kriščiūnas A. ir kt., 1997, P. 51; Pūras D., 1997, P. 9; Žalimienė L., 1997, P. 84; ir kt.).

Pastebima tokia tendencija: neįgalių asmenų socialinės integracijos pradžioje valstybės neįgaliųjų atžvilgiu prisiimtos pareigos praėjus tam tikram laikotarpiui perkeliamos visuomenės dariniams (šeimoms, bendruomenėms, savanoriškoms organizacijoms, susijusiomis su neįgaliaisiais) (plačiau apie tai: Ambrukaitis J. (sud. ir red.), 2003, P. 56; Bakk A., Grunewald K., 1997, P. 194; Lessen E., 1991, P. 455). Galima manyti, kad tokiu būdu objektinė (valstybės) teisė stengiasi „neviršyti“ neįgaliųjų subjektinės teisės specifikos, skatindama visuomenės ir neįgaliųjų socialinį kompromisą, kultūrinį aktyvumą ir teisėkūros procesą bandydama deleguoti „arčiau“ (o dėl to ir tiksliau suvokiantiems neįgalių asmenų poreikius) neįgaliųjų esantiems šeimai, bendruomenei.

A. Ališauskas, L. Miltenienė (2001, P. 8), M. Pietroni (1991, P. 22), J. Ruškus (1998, P. 54), A. Vesterdal (1998, P. 142), Л. М Шипицына (2002, P. 278), analizuodami specialiuju poreikiu

asmenų sąveikos su kitais visuomenės nariais efektyvumo problemas, išskiria kooperacijos/bendradarbiavimo principo svarbą. Minėto principo taikymas įgalina peržiūrėti neįgaliųjų pareigų vykdymo galimybes subjektinės teisės lygmenyje, kadangi egzistuoja bendradarbiavimo/sąveikos sritys „už negalės ribų“, kuriose neįgalus asmuo sugeba dalyvauti lygiaverčiais pagrindais. Dėl šios priežasties tampa įmanoma taikyti neįgaliems asmenims teisinio personalizmo sampratoje įtvirtintą teisių ir pareigų vienovės (pusiausvyros) vardiklį ir traktuoti neįgaliųjų pareigas kaip neatskiriama neįgalių asmenų subjektinių teisių elementą. Nebūtinai neįgalaus asmens teisnumas tiesiogiai virsta subjektine teise, nereikalaujant iš neįgalaus asmens pareigų tai teisei įgyti vykdymo – neįgalieji, norėdami įgyti subjektinę teisę, vykdo tas pareigas, kurių neprisiėmė už juos vykdyti visuomenė.

Neįgalių asmenų teisių ir pareigų santykis. G. Lastauskienė (2004, P. 80) pažymi, kad neįgalūs asmenys dažnai nesuvokia (ir tai jiems neapibrėžiama), kad, valstybei garantuojant subjektines teises, iš jų bus pareikalauta atlikti teises pareigas.

Atskleidžiant neįgalių asmenų teisių santykio su pareigomis aspektus, mokslinių tyrimų apžvalgą tikslinga pradėti nuo A. Vaišvilos mokslinių darbų¹⁷, kuriuose, jis, pateikdamas bendrą personalistinės teisės sampratos koncepciją, analizuoja „...vaiko, psichikos ligonių ir kitų neveiksnių asmenų teisių legalumą“ (Vaišvila A., 2004, P. 141). Autorius, prilygindamas neįgalių asmenų teises vaikų teisėms, pažymi, kad subjektinė teisė dėl suprantamų priežasčių (šiuo atveju *neįgalumo* – aut. past.) nereikalauja iš tos teisės turėtojo vykdyti jai adekvačių pareigų. Asmenims, kurie nepajėgia veikti ir garantuoti savo teisėtų interesų teisių ir pareigų vienovės pagrindu, yra netaikomas šios vienovės reikalavimas. Neveiksnių asmenų teisnumas virsta jų subjektinėmis teisėmis pareigai netarpininkaujant, kai kiti asmenys ar valstybė prisiima už juos vykdyti tas pareigas, kurios būtinos neveiksnių asmenų leidimui į tam tikrą gėrį legalizuoti (Vaišvila A., 2001, P. 26; Vaišvila A., 2004, P. 141).

Neįgalių asmenų teisių ir pareigų santykio analizės temą, remiantis A. Vaišvilos išplėtotą teisinio personalizmo sampratą, pratęsia R. Petkuvienė, savo darbe¹⁸ analizuodama teismo ir subjektinės teisės lygmenų sutapimą. Autorė teigia, kad valstybė, garantuodama socialines teises, turi gerai įvertinti savo ekonomines galimybes ir prisiimti tik būtinausių pareigų vykdymą, kad reikalaujami teisės aktuose įtvirtintų socialinių teisių vykdymo ir besikreipdami į teismus, žmonės nesukeltų valstybės finansinės griūties, kuri gali baigtis tų pačių teisių apribojimu arba panaikinimu (Petkuvienė R., 2006, P. 60).

¹⁷ Plačiau apie tai: Vaišvila, A. (2004). Teisės teorija (vadovėlis). Vilnius: Justitia, p. 141; Vaišvila, A. (2001). Teisinis personalizmas (Metodas teisėkūros modelio teorinėms prielaidoms sukurti)// Teisės problemos. Nr. 4, P. 26.

¹⁸ Plačiau apie tai: Petkuvienė, R. (2006). Žmogaus teisių įgyvendinimo galimybės ir ribos Lietuvoje: daktaro disertacija, soc. mokslai: teisė (01S)/ Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.

Pastaraisiais metais moksliniuose tyrimuose pradėtas skirti dėmesys *diferenciacijos* principo taikymo problemai neįgalių asmenų subjektinės teisės lygmenyje (Armstrong F. et al., 2000; Juodkaitė D., 2004; Lastauskienė G., 2004; Riddell, S. 2000; Rimdeikienė S., 2000; Snarskytė I., 2007).

G. Lastauskienė (2004, P. 79) teigia, kad neįgalus žmogus visą laiką vyrauja tarp negatyviosios diskriminacijos ir pozityviosios diskriminacijos režimų. Pastarąją diskriminaciją autorė vadina diferenciacija (lot. *differentia* – skirtumas). Diskriminacijos problema neįgaliesiems gali kilti netikėtu aspektu – kaip turi būti reguliuojami santykiai, susiformuojantys tarp valstybės ir asmenų, turinčių skirtingas negales. G. Lastauskienė pažymi, kad šiandien kalbama apie būtinybę diferencijuoti valstybės politiką ir tarp pačių neįgaliųjų, kreipiant daug dėmesio į labiausiai pažeidžiamas žmonių grupes. D. Juodkaitės (2004, P. 81) teigimu, analizuojant 2000 m. Europos Komisijos priimtą direktyvą (EEC) Nr. 1408/71, kurioje konkrečiai apibrėžiamos tiesioginės ir netiesioginės diskriminacijos sąvokos, galima išskirti 2 diskriminacijos dėl negalės alternatyvas: simetrišką (antidiskriminacinės nuostatos taikomos ir neįgaliesiems asmenims dėl jų negalės, ir įgaliems asmenims dėl jų neturimos negalės) ir asimetrišką (taikomą tik tam tikrą negalią turintiems asmenims) negalės diskriminacijos modelius. Lietuva, autorės nuomone, yra pasirinkusi asimetriškąjį modelį.

Dėl diferenciacijos proceso atsirandantys vis didesnių adaptacinių galimybių nauji socialiniai dariniai turi daugiau išteklių ir didesnę jų pasirinkimą. Dėl socialinės sistemos vidinės diferenciacijos gilėjimo ir jos adaptacinių galimybių gausėjimo ji pati neišvengiamai tampa sudėtinga ir dėl to kyla socialinės integracijos problemų (Šlapkauskas, V., 2004, P. 280).

Neįgalių asmenų vystymosi ypatingumai pagal savo biologinę kilmę ir gebėjimus atlikti tam tikras funkcijas gali būti skirstomi į grupes (diferencijuojami). Egzistuojantys tarp neįgalių asmenų negalės skirtumai sudaro prielaidas visuomenei taikyti diferenciacijos principą kaip priemonę individualiems neįgaliųjų poreikiams patenkinti. Šis požiūris leidžia, sprendžiant neįgaliųjų socialines problemas, taikyti diferencijavimo principą ir neįgaliųjų teisės doktrinoje. Vykdamas visuomenei už neįgaliuosius prisiimtą pareigą, dėl kurios neįgalių asmenų teisingumas tiesiogiai pereina į subjektinę teisę, visuomenė kai kuriais atvejais¹⁹ atsižvelgia į neįgalių asmenų individualius skirtumus. Diferenciacijos principo taikymas yra efektyvus būdas neįgalių asmenų individualiems poreikiams patenkinti, tačiau skatina neįgalių asmenų išskyrimą iš visuomenės, o

¹⁹ Pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos specialiojo ugdymo įstatymo (1998) 6 str. 1 d. specialieji ugdymosi poreikiai skirstomi į nedidelius, vidutinius, didelius, labai didelius, 16 str. numatytos galimos specialiųjų poreikių asmenų ugdymo formos: visiška integracija, dalinė integracija, ugdymas specialiojo ugdymo įstaigoje, ugdymas namuose; Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro, Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministro ir Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro įsakymu (2005, Nr. V-188/A1-84/ISAK-487) įtvirtinti neįgalumo lygio nustatymo kriterijai 4 str. skirstomi į 3 lygius: sunkų, vidutinį ir lengvą; Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministro ir Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro įsakymo (2005, Nr. A1-78/V-179) 12 str. bazinio darbingumo lygis skirstomas į grupes procentais (0-25, 30-55, 60 ir daugiau).

kartu ir segregaciją (Rimdeikienė, S., 2000, P. 107). Dėl šios priežasties iškyla problema – ar neapriboja diferenciacijos principo taikymas, visuomenei prisiėmus pareigą už neįgaliuosius (dėl kurio neįgaliųjų teisnumas tiesiogiai virsta subjektine teise), lygių galimybių neįgaliesiems dalyvauti kartu su sveikaisiais visuomenės nariais visuotiniame asmenų keitimosi paslaugomis procese, o kartu ir teisinio personalizmo sampratoje, įtvirtinto asmens vertybinio pirmumo prieš valstybę ir kitus socialinius darinius: „Visi asmenys savo vertybių, teisių atžvilgiu yra lygūs; nė vieno asmens gyvybė, laisvė < ...> nėra svarbesnė už kito asmens tokias pat vertybes“ (Vaišvila, A., 2004, P. 106).

Reikia pažymėti, kad civilinėje, baudžiamojoje ir administracinėje teisėje diferenciacijos principas neįgaliesiems asmenims taikomas labai abstrakčiai (Lietuvos Respublikos civilinio kodekso (2000) 2.5 ir 2.10 str. 1 dalyje išskiriamas asmens veiksnumo²⁰, ²¹ (antitezės neveiksnumui - aut. past.), o Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso (2000) 17 straipsnyje nepakaltinamumo²²-riboto pakaltinamumo²³ (antitezės pakaltinamumui – aut. past.) kriterijai). A. D. Ward (1999, P. 20) pažymi, kad apie teisinį neveiksnumą tikslinga kalbėti veiksnumo apribojimo atvejais. Teisiškai veiksnus asmuo turi pilną teisinį statusą, asmens laisvę, teisę priimti asmeninius sprendimus, atlikti veiksmus, turinčius juridinę galią, ir sueiti į juridiskai veikiančius tarpasmeninius santykius. Teisiškai veiksniam asmeniui yra taikoma visiška teisinė atsakomybė, įskaitant atsakomybę už išpareigojimų priėmimą ir įstatymų pažeidimą. Teisinio neveiksnumo atvejais ribojamos tiek kai kurios arba visos išvardytos teisės, tiek ir atsakomybė. Specialios įstatymo normos gali ginti psichikos sutrikimų turinčius asmenis. Toks gynimo būdas taikomas ne visiems žmonėms, o tik „ypatingai apibūdinamiems, remiantis jų psichiniu invalidumu“ (A. D. Ward (1999, P. 21). Autorius pabrėžia, kad paprastai apibūdinimas skiriasi kiekvienu konkrečiu gynimo atveju. Be to, kiekvienu konkrečiu atveju svarbu tiksliai apibūdinti asmenį.

²⁰ Lietuvos Respublikos civilinio kodekso (2000) 2.5 straipsnyje fizinių asmenų civilinis veiksnumas apibrėžiamas kaip fizinio asmens galėjimas savo veiksmais įgyti civilines teises ir susikurti civilines pareigas.

²¹ Lietuvos Respublikos civilinio kodekso (2000) 2.10 straipsnio 1 dalyje teigiama, kad fizinis asmuo, kuris dėl psichinės ligos arba silpnaprotystės negali suprasti savo veiksmų reikšmės ar jų valdyti, gali būti teismo tvarka pripažintas neveiksniu. Neveiksniui asmeniui yra nustatoma globa.

²² Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso (2000) 17 straipsnyje teigiama, kad asmuo yra nepakaltinamas, jeigu darydamas šio kodekso uždraustą veiką jis dėl psichikos sutrikimo negalėjo suvokti jos pavojingumo arba valdyti savo veiksmų. Asmuo, teismo pripažintas nepakaltinamu, neatsako pagal šį kodeksą už padarytą pavojingą veiką. Jam teismas gali taikyti šio kodekso 98 straipsnyje numatytas priverčiamąsias medicinos priemones.

²³ Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso (2000) 18 straipsnyje teigiama, kad asmenį teismas pripažįsta ribotai pakaltinamu, jeigu darydamas šio kodekso uždraustą veiką tas asmuo dėl psichikos sutrikimo, kuris nėra pakankamas pagrindas pripažinti jį nepakaltinamu, negalėjo visiškai suvokti pavojingo nusikalstamos veikos pobūdžio ar valdyti savo veiksmų. Asmuo, padaręs baudžiamąjį nusižengimą, neatsargų arba nesunkų ar apysunkų tyčinį nusikaltimą ir teismo pripažintas ribotai pakaltinamu, atsako pagal baudžiamąjį įstatymą, tačiau bausmė jam gali būti švelninama remiantis šio kodekso 59 straipsniu, arba jis gali būti atleistas nuo baudžiamosios atsakomybės ir jam taikomos šio kodekso 67 straipsnyje numatytos baudžiamojo poveikio priemonės arba šio kodekso 98 straipsnyje numatytos priverčiamosios medicinos priemonės. Asmuo, padaręs sunkų arba labai sunkų nusikaltimą ir teismo pripažintas ribotai pakaltinamu, atsako pagal baudžiamąjį įstatymą, tačiau bausmė jam gali būti švelninama remiantis šio kodekso 59 straipsniu.

Procesinėje teisėje, kuri taip pat yra subjektinė²⁴, vykdamas teisingumą neįgaliųjų atžvilgiu, *individualizavimo* principo taikymas, siekiant išsiaiškinti neįgalaus asmens veiksnumą ir pakaltinamumą, yra labiau išreikštas nei materialinėje. Tam skirta visa mokslo sritis – teisės psichiatrija²⁵. Dėl mokslinių tyrimų gausos šiame darbe netikslinga pateikti mokslinių tyrimų, siekiančių sovietinius laikus, duomenų, tačiau svarbu pabrėžti tai, kad po 1990 m., Lietuvai perėmus demokratinės valstybės modelį, pakito požiūris į neįgaliųjų asmenų veiksnumo ir pakaltinamumo nustatymo kriterijus, daugiau dėmesio pradėta skirti individualiems neįgaliųjų asmenų veiksnumo ir pakaltinamumo nustatymo būdams, pasitelkus į pagalbą ekspertizę.

J. Kanapeckaitė (2003, P. 70) teigia, kad naujajame Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse nepakaltinamumo medicininis kriterijus formuluojamas kitaip, atsisakoma konkretaus psichinių sutrikimų sąrašo, dėl kurių asmuo gali būti pripažintas nepakaltinamu, įvedamas riboto pakaltinamumo institutas. M. Vermeš nuomone, „psichikos sutrikimų samprata negali būti absoliuti galiojančiai teisei, kadangi nėra tikslaus kriterijaus, kada anomalija tampa norma, ir atvirkščiai, ką pripažinti anomalija. Ši sąvoka santykinė, niekada negalinti būti tiksli. Anomalijų turinį ir rūšis galima plėsti ar siaurinti, kadangi vis atsiranda anomalijų, dar nežinomų medicinai ir teisei“ (Kanapeckaitė, J., 2003, P. 70). Galima manyti, kad dėl individualizavimo principo taikymo neįgaliųjų asmenų veiksnumui ir pakaltinamumui nustatyti pastaraisiais dešimtmečiais plėtojasi moksliniai tyrimai (Justickis, V., 2003, 2005; Kanapeckaitė, J., 2003 a, 2003 b, 2005; Kwiatkowska-Darul, V., 2005; Radavičius, L. E., 2004; Sirvydis, V., 2003; Zajančauskienė, J., 2006), įgalinę naujai pažvelgti visuomenę į įtariamųjų fizinių arba psichinių trūkumų atskleidimą ir jų reikšmę, įgyvendinant teisę į gynybą, specialiųjų psichologijos žinių taikymo teisėje ribas, priverčiamųjų medicinos priemonių taikymo ypatumus ir kt.

Individualizavimo principo neįgaliųjų atžvilgiu taikymas personalistinėje teisės sampratoje susijęs su teisingumo vykdymu (civilinių, baudžiamųjų ir administracinių teismų veikla), kurią A. Vaišvila apibrėžia kaip „konkretų asmens subjektinių teisių susiaurinimą tokiu mastu, koku tu teisių turėtojas atsisakė vykdyti pareigas, kurių vykdymą įstatymai laiko būtinu siekiant legalizuoti to asmens teises visuomenėje“ (Vaišvila, A., 2004, P. 132). Taigi, individualizavimo principo taikymas leidžia nustatyti ir apibrėžti neįgaliojo asmens įgytų subjektinių teisių susiaurinimo mastą tokiu santykiu, koku neįgalus asmuo kaip lygiavertis visuomenėje vistančių mainų proceso dalyvis privalėjo prisiimti vykdamas šiame procese pareigas, nepaisant jo negalės.

Atkreiptinas dėmesys į I. Snarskytės (2007, P. 82) teiginį, kad „<...> siekdami lygiomis teisėmis be diskriminacijos įsidarbinti atviroje darbo rinkoje neįgalieji paiso bendrųjų teisės aktų

²⁴ A. Vaišvila (2004, P. 116) teigia, kad yra ne dvi teisės (materialioji ir procesinė), o viena subjektinė teisė, susidedanti iš dviejų komponentų: pirmasis reiškia pareigų vykdymu gautą leidimą (materialiąją teisę) turėti tam tikrą gerį, antrasis leidžia ginti tą įgytą teisę nuo visų, kurie trukdytų ja naudotis.

²⁵ Plačiau apie tai: Radavičius, L. E. (2004). Teisės psichiatrija: istorija ir dabartis. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.

reikalavimų ir tik būtinybė didinti jų teisių apsaugą lemia kai kurių papildomų lengvatų įtvirtinimą <...>“. Dėl valstybės vykdomų funkcijų apibrėžtumo kai kurie individų santykiai nepatenka į valstybės teisinio reguliavimo lauką, todėl valstybė negali garantuoti visiško neįgalių asmenų užimtumo darbo rinkoje. O. Rakauskienė (2006, P. 52) pažymi, kad rinkos ekonomika remiasi konkurencija, nepaisydama socialinio teisingumo. Neįgalūs asmenys dėl jų negalės apribotų gebėjimų yra mažiau konkurencingi ir susiduria su įsidarbinimo bei darbo vietos pritaikymo neįgaliųjų poreikiams problemomis (tai patvirtina J. Aleknaitytė (2004), I. Baranauskienė (2004) atlikti tyrimai). D. Juodkaitė (2004, P. 78) nuomone, Lietuvos įstatymuose nepakankamai akcentuotas neįgalių žmonių įdarbinimo atviroje darbo rinkoje prioritetas, plačiau kalbama tik apie papildomas arba specialiai įrengiamas darbo vietas. Galima daryti prielaidą, kad už objektinės teisės ribų (t.y. valstybės reguliuojamos teisės) egzistuoja normos, kurių, nepaisant negalės, privalo laikytis neįgalieji, norintys (arba priversti, pavyzdžiui, dėl sudėtingos šalies ekonominės situacijos) lygiaverčiais pagrindais konkuruoti su neturinčiais negalės asmenimis visuotinėje rinkoje. Ši sritis reikalauja detalesnių mokslinių tyrimų.

1. NEĮGALIŲ ASMENŲ TEISIŲ IR PAREIGŲ YPATUMAI

TEISINIO PERSONALIZMO POŽIŪRIU

1.1. Teisinis personalizmas ir jo taikymo galimybės neįgaliųjų teisės doktrinoje

Po 1990 m. nepriklausomybės atgavimo Lietuva sparčiai siekė perimti demokratinės valstybės modelį. A. Vaišvilos (2001, P. 8) teigimu, demokratinės šalių teisės požymis - „selekcinio“ požiūrio į visuomenę atsisakymas ir grįžimas prie „natūralios“ tvarkos, grindžiamas vienoda pagarba visų visuomenės narių interesams. Todėl teisės turinį ima labiau lemti šalia valdžios valios esantys veiksniai. Čia, skirtingai nuo totalitarizmo, manoma, kad teisės turinys yra daugiau objektyvus – jį lemia gamtos ir istorijos determinuoti įvairių socialinių grupių interesai, kurių įgyvendinimas reikalauja tarpusavio bendradarbiavimo, kompromisų, ir tai atitinkamai lemia teisės pobūdį. Čia siekiama ne paneigti interesų įvairovę, o ją pripažinti, juridizuoti, suteikti jai kompromisinės elgesio taisyklės pobūdį. A. Vaišvila pažymi, kad, pripažinus interesų įvairovę ir jos teisėtumą, tą įvairovę išreiškianti teisė jau negali įgyti kitokio pavidalo, kaip tik konvencinį, kompromisinį. Demokratinėje teisės sampratoje yra daugiau objektyvumo todėl, kad teisinė sąmonė, kurdama teisę, siekia ne tiek prievartauti istorinę realybę, kiek prie jos prisitaikyti; totalitarinių režimų atveju priešingai – labiau norima pritaikyti socialinių santykių realybę prie suinteresuotos politinės sąmonės ir tuo pagrindu tą realybę prievartauti – suteikti jai įstatymines formas, gerokai priešingas jos prigimčiai. Todėl demokratinio režimo sąlygomis „apibrėžti teisę“ – tai apibrėžti žmogaus teisę (Vaišvila A., 2001, P. 8).

Dabartiniu laikotarpiu teisės moksluose labiausiai žinomos dvi teorijų kryptys, apibrėžiančios teisę:

1) *valdžios teisę apibrėžiančios teorijos* (teisinis pozityvizmas, jo atmainos: normatyvizmas, institucinis arba reliatyvistinis pozityvizmas. Remiantis *teisiniu pozityvizmu* teisė apibrėžiama kaip įsakymas, skirtas vykdyti, o ne svartyti ar vertinti, ryški orientacija ne į teisėkūrą, o į teisės taikymą arba įgyvendinimą. Politinės valios elgesio taisyklę, paverstą įstatymu, privalu tik vykdyti, o ne diskutuoti dėl jos. Teisė kyla iš jėgos, o ne iš susitarimo ir kompromiso. A. Vaišvilos (2001, P. 8) nuomone, teisinis pozityvizmas (normatyvizmas) lėmė formalistinį ir dėl to supaprastintą požiūrį į teisę, o jo pagrindu – visažiniškumo išpūdį: jei teisė - elgesio taisyklė, garantuota tik valstybės prievarta, tai tuo viskas ir pasakyta;

2) *žmogaus teisę apibrėžiančios teorijos* (prigimtinė teisė, psichologinė, teologinė, sociologinė (teisėjų) teisė, visuomeninės sutarties, „socialinių priklausomybių“, arba solidarumo, ir kitos. Remiantis individo pirmumu prieš valstybę, šiomis teorijomis plėtojama „visuomeninės sutarties“ teorija, pagal kurią teisė kildinama iš individų tarpusavio keitimosi paslaugomis santykių: už

valstybę ir jos kuriamą teisę kaip tos sutarties objektai ankstesni ir pirmesni yra privatūs asmenys. Šiuo atveju visuomenės egzistavimas šalia individo nėra savarankiškas: visuomenė suprantama kaip individų tarpusavio keitimosi paslaugomis santykiai.

Teisinio pozityvizmo ir prigimtinės teisės teiginius integruoja šiuolaikinė teisės (žmogaus teisių) samprata, kurią kaip rinkos ekonomikos ir demokratijos vertybių sistema pagrįstą teisinę doktriną bando paaiškinti *teisinis personalizmas*.

A. Vaišvila (2004, P. 106) teisinio personalizmo sampratą grindžia keturių aksiomų modeliu:

- 1) Pripažinimo asmens vertybinio pirmumo prieš valstybę ir kitus socialinius darinius; visi asmenys savo vertybių, teisių atžvilgiu yra lygūs (nė vieno asmens gyvybė, laisvė ... nėra svarbesnė už kito asmens tokias pat vertybes);
- 2) kilus būtinybei įgyvendinti įvairius savo interesus, paaiškėja, kad kiekvienas asmuo yra pats sau kultūriškai nepakankamas: nepajėgus susikurti savo interesams įgyvendinti visų reikalingų priemonių;
- 3) poreikis įveikti (kompensuoti) šį kultūrinį nepakankamumą verčia asmenis bendrauti su kitais asmenimis – keistis jais paslaugomis;
- 4) laisvių ir lygiateisių asmenų keitimasis paslaugomis galimas tik esant lygiaverčiams mainams.

Vertinant teisinio personalizmo taikymą neįgaliųjų teisės doktrinoje galima teigti, kad:

1) asmenims, turintiems negalę, lygiai taip pat kaip ir asmenims, kurie jos neturi, pripažįstamas asmens vertybinis pirmumas prieš valstybę ir kitus socialinius darinius; visi (taip pat ir negalę turintys) asmenys savo vertybių, teisių atžvilgiu yra lygūs (nė vieno asmens gyvybė, laisvė ... nėra svarbesnė už kito asmens tokias pat vertybes). Šis pirmumas įtvirtintas Lietuvos Respublikos civilinio kodekso (2000) 2.1 straipsnyje ir apibrėžiamas fizinių asmenų *teisnumo* samprata – „galėjimas turėti civilines teises ir pareigas (civilinis teisnumas) pripažįstamas *visiems* fiziniams asmenims“;

2) teisinio personalizmo samprata įtvirtina vienodas „startines pozicijas“ tiek neturinčiam negalės, tiek ją turinčiam asmeniui, vertinant jų nepajėgumą susikurti savo interesams įgyvendinti visas reikalingas priemones, t. y. pripažįsta *kiekvieno* asmens (neįgalaus arba neturinčio negalės) *kultūrinį nepakankamumą*. Šiuo atveju net ir sveikas žmogus, norėdamas patenkinti savo poreikius, kurių savarankiškai nesugeba įgyvendinti, susiduria su tam tikra negale, todėl yra „kultūriškai neįgalus“. „Kultūrinis neįgalumas“ gali būti traktuojamas kaip situacinis – asmens gebėjimai tenkinant skirtingus poreikius skiriasi, todėl vienoje situacijoje asmuo sugeba patenkinti kito asmens interesus ir tampa paslaugos teikėju (t. y. kultūriškai įgaliu asmeniu), kad įgytų teisę į tam tikrą gėrį mainų pagrindu, o situacijoje, kai gauna kito gebėjimais sukurtą jam reikšmingą gėrį –

vartotoju (t.y. kultūriškai neįgaliu asmeniu). Plačiau apie tai skaitykite 1.4. „Neįgalumas kaip socialinę atskirtį formuojantis veiksnys personalistinės teisės sampratos kontekste“;

3) teisinio personalizmo aksioma – poreikis įveikti (kompensuoti) šį kultūrinį nepakankamumą verčia asmenis bendrauti su kitais asmenimis – keistis su jais paslaugomis – gali būti vertinama ambivalentiškai neįgaliųjų teisės doktrinoje. Iš vienos pusės, asmenys, turintys negalę, kaip ir sveikieji, yra kultūriškai nepakankami, o tai verčia neįgaliuosius bendrauti su kitais. Bendravimas su kitais užtikrina neįgalių asmenų kaip dalyvių poziciją visuomenėje vykstančios socialinės sąveikos su kitais asmenimis procese. Šią poziciją įtvirtina teisinio personalizmo išskirtas asmens vertybinio pirmumo prieš valstybę ir kitus socialinius darinius pripažinimas (visi asmenys savo vertybių, teisių atžvilgiu yra lygūs). Iš kitos pusės, ne visi neįgalūs asmenys suvokia (pvz., dėl labai žymaus intelekto sutrikimo) savo kultūrinį nepakankamumą. Šis nesuvokimas apriboja jų kultūrinį aktyvumą, todėl neįgalieji gali neturėti poreikio keistis su kitais paslaugomis, o tai įgalina perkelti socialinę sąveiką už personalistinės teisės sampratos reguliuojamų socialinių santykių ribų, grindžiamų ne teisės, o visuomenės moralės, etikos normomis.

Šioje aksiomoje plėtojamas neįgalaus asmens bendravimo – keitimosi su kitais paslaugomis procesas yra priklausomas ne tik nuo pačių neįgaliųjų, bet ir nuo kitų šios socialinės sąveikos dalyvių – įgalių (t. y. sveikųjų) asmenų. Neįgalūs asmenys gali suvokti savo kultūrinį nepakankamumą ir būti pakankamai aktyvūs, bet dėl kitų šiai socialinei sąveikai vykti būtinų proceso dalyvių - įgalių asmenų susiklosčiusio požiūrio į neįgalaus asmens kaip mainų proceso partnerio potencialines galimybes (jų ribas teisių ir pareigų forma nustato daugumą visuomenėje sudarantys „sveikieji“) gali neįvykti keitimosi paslaugomis procesas, priskiriant negalę turinčiam asmeniui pasyvų vaidmenį. Funkcionuojantis visuomenės sociokultūrinis požiūris į neįgalius asmenis gali būti pastarųjų kultūrinį neįgalumą didinantis veiksnys.

4) daugiausiai diskusijų sukelia aksiomos, kuri teigia, kad laisvų ir lygiateisių asmenų keitimasis paslaugomis galimas tik esant lygiaverčiams mainams, taikymas neįgaliesiems. A. Vaišvila (2001, P. 11) teigia, kad visuomenėje keitimosi paslaugomis procesas turi vykti tokiu pagrindu, kad garantuotų vienodą konkretaus santykio dalyvių interesų pagarbą ir nevirstų tarpvidine agresija: vienas kito išnaudojimu, pavergimu. Pripažinimas, kad visų asmenų pagrindinės vertybės yra vienodai brangintinos (asmenų teisinė lygybė), yra pagrindas reikalauti, kad keitimasis paslaugomis vyktų lygiavertiškumo pagrindu: asmuo turi teisę reikalauti iš artimo tokios kokybės ar kiekio paslaugų, kiek pats keisdamasis paslaugomis gėrio artimui yra suteikęs. Ši legitiminė privalomo elgesio taisyklė kaip teisė yra konkretinama *teisių* ir *pareigų* santykiu²⁶. Teisnumą (teisę

²⁶ Nustatoma teisinė tvarka turi reikšti ne bet kokią elgesio taisyklę, o tokia, kuri pripažintų įvairių socialinių grupių interesų diferenciaciją, įtvirtintų įstatymuose vienodą jų apsaugą, juos derintų, skatintų siekti kompromiso, garantuotų jų įgyvendinimą. Reikalavimas subjektinių teisių be pareigų – tai reikalavimas legalizuoti tam tikros kategorijos asmenų ekonominę agresiją visuomenės atžvilgiu (Vaišvila, A., 2004, P. 105; 2001, P. 19),

į teisę, t. y. abstraktų leidimą asmeniui imtis bet kurių pareigų ir jų vykdymu abstraktų teisumą (leidimą) versti konkrečia subjektine teise) asmuo (taip pat ir neįgalus) įgyja nuo gimimo, o subjektinė teisė įgyjama pareigų, reikalingų tai teisei legalizuoti, vykdymu. Būtent pareigos, o ne subjektinės teisės, kaip pažymi V. Šlapkauskas (2004, P. 336), išreiškia teisės normos privalomumą.

Neįgalių asmenų teisumą įtvirtina asmens vertybinio pirmumo prieš valstybę ir kitus socialinius darinius pripažinimas, tačiau galimybę paversti abstraktų teisumą konkrečia subjektine teise apriboja asmens negalės sąlygotas kultūrinis nepakankamumas, kurio apimtis yra individualizuoto pobūdžio.

Asmens gebėjimai, tenkinant interesus, apibrėžiami *veiksnumo* sąvoka, t. y. galėjimu savo veiksmais įgyti civilines teises ir susikurti civilines pareigas (Lietuvos Respublikos civilinis kodekso (2000) 2.5 str. 1 d.). Remiantis šiuo teiginiu galima teigti, kad tik tas asmuo, kuris gali savo veiksmais (*t. y. įgalus*) įgyti civilines teises ir susikurti civilines pareigas, yra veiksnus.

A. Vaišvila (2001, P. 21) pažymi, kad tik vaikų ar kitokių neveiksnių asmenų teisumas tiesiogiai virsta subjektine teise (privilegija²⁷), bet tik tais atvejais, jei šeima, visuomenė, valstybė prisiima vykdyti tas pareigas, kuriomis šie asmenys privalėjo garantuoti teisnumo jiems suteiktą „teisę“ į vieną ar kitą jiems reikšmingą gėrį. Kiekvienas teisnumas, kuris virsta subjektine teise pareigai netarpininkaujant, yra agresyvus. Autoriaus požiūriu, atskirais atvejais tai yra agresija, kurią visuomenė, atsižvelgdama į socialinio stabilumo palaikymo interesus ir neviršydama tam tikrų ribų, priversta toleruoti. A. Vaišvila (2001, P. 21) tokio tipo subjektines teises vadina *antrosios kartos* žmogaus teisėmis (socialinėmis, ekonominėmis, kultūrinėmis) ir teigia, kad tai yra kultūriškai pasyvių asmenų teisnumas, legaliai paverstas jų subjektinėmis teisėmis. A. Vaišvila (2001, P. 21) antrosios kartos žmogaus teisių legalizavimą teisinio personalizmo sampratoje aiškina kaip išimtį, galimą tik tokiais atvejais: tai, kad teisnumas kartu reiškia ir subjektinę teisę, yra išimtis iš taisyklės tais atvejais, kai tam tikra kategorija asmenų objektyviai nepajėgia vykdyti pareigų – susikurti vertybių, į kurias jie turi teisumą, ir, antra, visuomenė sutinka perimti tokių asmenų pareigas. Taigi, šiame kontekste yra svarbūs 2 kriterijai:

1) objektyvus asmens nepajėgumas vykdyti pareigas - šiuo atveju aktuali kuo tikslesnė išorinių (aplinkos) ir vidinių (individo) faktorių, trukdančių asmeniui vykdyti pareigą, siekiant įgyti subjektinę teisę, diagnostika;

2) visuomenės sutikimas perimti pareigas, dėl kurių asmens teisnumas tiesiogiai tampa subjektine teise (antrosios kartos teisėmis), gali būti taikomas tik esant objektyviam asmens nepajėgumui vykdyti pareigas ir vertinamas kaip antrosios kartos žmogaus teisių įgyvendinimo užtikrinimo priemonė, o ne kaip tikslas.

²⁷ Plačiau apie tai: Vaišvila, A. (2004). Teisės teorija (vadovėlis). Vilnius: Justitia, P. 142.

Neatsižvelgus į šiuos kriterijus tiek įgalūs, tiek ir neįgalūs asmenys, turi galimybę įgyti privilegijas, prisiimdami tariamai „kultūriškai pasyvių“ asmenų vaidmenį net ir tokiose visuomenėje vykstančių socialinių mainų proceso srityse, kuriose jie iš tikro yra pajėgūs aktyviai dalyvauti, vykdydami pareigas.

Kiek neveiksnių ir neįgalių asmenų teisnumas virsta subjektine teise jų pareigai netarpininkaujant, tiek šiuolaikinė objektinė (valstybės) teisė neviršija subjektinės teisės specifikos, kuri neturi teisinių argumentų legalizuoti antrosios kartos žmogaus teises. Tuo tarpu objektinė teisė jas įtvirtina, bet įtvirtina kaip privilegijas tiems, kurie dėl objektyvių priežasčių nepajėgia patys garantuoti savo egzistencijos teisių ir pareigų pusiausvyros pagrindu. Antrosios kartos žmogaus teisės nėra specifiškai teisinės, nes teisnumas čia virsta subjektine teise pareigai netarpininkaujant. Dėl to jos ir nėra stabilios, priklauso nuo valstybės ekonominio pajėgumo prisiimti tų asmenų pareigas (Vaišvila A., 2001, P. 24).

Remiantis išdėstytu požiūriu galima teigti, kad teisinio personalizmo sampratoje viena iš sudėtingiausiai taikytinų neįgaliųjų teisės doktrinai aksiomų yra laisvų ir lygiateisių asmenų keitimosi paslaugomis galimumas esant tik lygiaverčiams mainams, kadangi juos apriboja individo turima negalė. Dėl šios priežasties pastarojoje aksiomoje neįgaliesiems gali būti taikoma išimtis – galimybė įgyti tiesiogiai subjektinę teisę, nevykdant pareigų (t. y. nedalyvaujant lygiaverčių mainų procese). Šis reikalavimas, - taikyti išimtį neįgaliesiems, - yra įtvirtintas personalistinės teisės sampratoje, pabrėžiant, kad visi asmenys (taip pat ir neįgalūs) savo vertybių, teisių atžvilgiu yra lygūs. Neįgalių asmenų kultūrinio nepakankamumo apimtį, lyginant su įgalių asmenų kultūrinio nepakankamumu, sąlygoja negalė, dėl kurios neįgaliesiems tampa apsunkintas dalyvavimas visuotiniame paslaugų keitimosi procese, siekiant įgyti subjektinę teisę pareigų vykdymu, lygiaverčiais pagrindais. Visuomenė/valstybė supranta tai ir užtikrina neįgalių asmenų lygybę kartu su sveikaisiais visuomenės nariais įgyti šią teisę prisiimdama pareigą legalizuoti neįgaliųjų teisę. Prisiimdama šią pareigą visuomenė/valstybė išbalansuoja pačią teisinio personalizmo esmę – teisės kaip subjektinių teisių ir pareigų pusiausvyrą subjektiškumo požiūriu, nes visuotinis paslaugų keitimosi procesas grindžiamas lygiateisių subjektų susitikimo reikalavimu. Tačiau negalima užmiršti ir tai, kad subjektinių teisių ir pareigų vienovės esmė yra teisingumas. Tai reiškia, kad teisingumo požiūriu visuomenė/valstybė nepažeidžia teisės esmės, nes jos ribota pagalba būtina lygiaverčiam paslaugų keitimosi procesui užtikrinti.

Svarbu pabrėžti tai, kad teisinis personalizmas neabsolutina teisių ir pareigų vienovės, kaip teisės esmę išreiškiančios struktūros. Jis apima ir tuos objektinės teisės skyrius, kurie sąmoningai „pažeidžia“ teisių ir pareigų vienovę, bet tai daro tik tam, kad garantuotų interesus ir tokių asmenų, kurie nepajėgia veikti teisių ir pareigų vienovės pagrindu (neveiksnių asmenų). Todėl subjektinės ir objektinės teisių santykį teisinis personalizmas laiko abipusio papildymo santykiu, t. y. pripažįsta,

kad pagrindinių asmens teisių įgyvendinimas civilizuotoje visuomenėje yra ne tik paties asmens, bet ir valstybės reikalas, tačiau šių subjektų vis tiek nelaiko lygiateisiais (A. Vaišvila, 2004, P. 124).

A. Vaitkevičienės ir J. Ruškaus (2002, P. 75) teigimu, neįgalių asmenų lygių teisių realizavimas pakankamai dažnai kvestionuojamas. Socialinės nuostatos į negalę bei negalę turinčius asmenis pasižymi nuvertinančiu, pesimistiniu, stigmatizuojančiu požiūriu²⁸. Tai, kad neįgalusis gali ir, vertinant socialinių vaidmenų valorizacijos teorijos pagrindu, turi atlikti aktyvų bei vertingą socialinį vaidmenį, dažnai visuomenės bei specialistų bendruomenės yra vertinama kaip „neįmanoma misija“. Tokios asmenį nuvertinančios nuostatos susiformavo dėl negalės fakto generuojamų mitinių sąmonės, istorinių bei kultūrinių veiksnių. Nepalankius socialinius vaizdinius patiprina ir moksliniai tyrimai, grįsti klinicine paradigma. Lietuvių negalės tyrimuose neretai tradiciškai operuojama klinikinių tyrimų rezultatais, orientuotais į sutrikimus (dėl to dažniausiai ir į stigmatizaciją), o ne į potencines individo galimybes. Kaip savaime suprantamas reiškinys anotuojamas sutrikusio intelekto asmenų egocentiškumas, nesugebėjimas abstrahuoti, apibendrinti, atsiriboti nuo pažintinės ir emocinės patirties, atminties siaurumas, žemas savivokos lygis, pažintinio aktyvumo nepakankamumas ir orientacinės veiklos menkumas, siauri poreikiai ir interesai ir pan. Kita vertus, moksliniai tyrimai rodo, kad esant palankioms edukacinėms sąlygoms, šios minėtos sąlyginai neigiamos savybės gali būti transformuotos į palankios socializacijos konstruktus.

Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerijos duomenimis²⁹, Lietuvoje pačios sunkiausios negalės asmenys, t. y. tie, kuriems nustatytas 0-25 proc. darbingumo lygis ar I invalidumo grupė, sudaro 14 proc. viso neįgaliųjų skaičiaus. Neįgaliųjų, kuriems nustatytas 45- 55 proc. darbingumo lygis ar III invalidumo grupė, 2005 m. buvo 50 035, arba 20 proc. bendro neįgaliųjų skaičiaus; vaikų su negale iki 18 metų buvo 16 002, arba 6 proc.

Pateikti duomenys rodo, kad sunkiausią neįgalumo lygį turi tik mažuma (14 proc.) neįgaliųjų (pagal bendrą neįgaliųjų skaičių), todėl yra įmanoma taikyti teisinio personalizmo sampratą neįgaliųjų teisės doktrinoje. Neįgalaus asmens teisnumas, tiesiogiai tampantis jo subjektine teise, prisiėmus valstybei vykdyti pareigą legalizuoti neįgaliojo teisę, negali būti taikomas unifikuotai. Dėl labai plataus negalės diapazono, asmenų, turinčių negalę, galimybės savo veiksmais įgyti civilines teises ir susikurti civilines pareigas, yra skirtingos, todėl šių asmenų galėjimas savo veiksmais įgyti civilines teises ir susikurti civilines pareigas, o dėl to ir veiksnumas turi būti vertinamas individualiai, atsižvelgiant į skirtingas neįgalių asmenų galimybes veiksnumo lygmenyje. Čia svarbu pabrėžti tokius kriterijus, į kuriuos būtina atsižvelgti, norint išsiaiškinti

²⁸ Plačiau apie tai skaitykite 1.4. skyriuje „Neįgalumas kaip socialinę atskirtį formuojantis veiksnys personalistinės teisės sampratos kontekste“.

²⁹ Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerijos 2005 m. duomenys apie neįgalumo statistiką ir dinamiką [žiūrėta 2007-09-20]. Prieiga per internetą: < <http://www.socmin.lt/index.php?-1760949004> >

neįgalių asmenų subjektinių teisių (ypač žmogaus pirmosios kartos teisių) savarankiško įgyvendinimo galimybes:

1. Kuo sunkesnis individo negalės laipsnis, tuo mažesnės individo galimybės veiksnumo lygmenyje susikurti civilines pareigas, norint įgyti civilines teises.

Specialiojoje literatūroje paplitęs negalės skirstymas tam tikrais lygiais. Pavyzdžiui, protinis atsilikimas skirstomas į lengvą (nežymų), vidutinį, žymų ir labai žymų negalės laipsnį, o regos sutrikimai – į silpnaregystę ir aklumą. Atsižvelgiant į šį skirstymą galima nustatyti neįgalaus asmens pajėgumą konkrečioje veiklos srityje atlikti pareigą subjektinei teisei įgyti. Pavyzdžiui, lengvą intelekto sutrikimo laipsnį turintis asmuo (priešingai nei turintis labai žymų intelekto sutrikimą) yra pajėgus įgyti profesiją, dirbti ir tuo būdu susikurti pareigas subjektinei teisei įgyti. Tai patvirtina I. Baranauskienės, J. Ruškaus (2004) atlikti nežymų intelekto sutrikimą turinčių jaunuolių profesinio rengimo ir integracijos į darbo rinką galimybių tyrimai Lietuvos reabilitaciniame profesinio rengimo centre.

Pastaraisiais metais plėtojami moksliniai tyrimai, siekiant išsiaiškinti vidutiniškai ir žymiai sutrikusio intelekto asmenų galimybes aktyviau dalyvauti visuomenės veikloje: tyrinėjami šių asmenų bendravimo ir bendradarbiavimo ypatumai³⁰, *aš* veiksmingumo skatinimas menine veikla, kai pasitikėjimo santykiai su socialinės sąveikos partneriu, kūrybinės veiklos pasirinkimo laisvė, galimybė meno priemonėmis išreikšti savo emocinius išgyvenimus gali tapti neįgalių asmenų *aš* veiksmingumo proveržiu³¹. Paprastai asmenų, kurių fizinė ar psichinė negalė yra žymaus laipsnio, pajėgumas aktyviai dalyvauti visuomenės veikloje yra minimalus, todėl šie asmenys globojami pensionatuose, o jiems teikiama visuomenės pagalba ugdyti šių asmenų gebėjimus susikurti pareigas subjektinei teisei įgyti yra elementariausio pobūdžio (pvz., lavinami žymaus ir labai žymaus laipsnio intelekto sutrikimą turinčių asmenų buitiniai (savęs aptarnavimo) gebėjimai: higienos įgūdžiai, maisto ruošimo ir pan.). Kai kurie asmenys, kurių negalės laipsnis yra labai žymus, nepajėgūs įgyti ir šių gebėjimų.

Galima teigti, kad visuomenės/ valstybės pagalba, kurios dėka neįgalus asmuo tiesiogiai įgyja subjektinę teisę, turėtų būti tik tokios apimties, kiek pats neįgalus asmuo nepajėgus įvykdyti pareigą tai subjektinei teisei įgyti. Neatsižvelgus į šį kriterijų, neįgalus asmuo turi galimybę įgyti privilegiją, kuri neskatins neįgaliojo kultūrinio aktyvumo, o tuo pačiu ir šio asmens integracijos į visuomenę.

³⁰ Plačiau apie tai: Gevorgianienė, V. (1998). Vidutiniškai ir žymiai sutrikusio intelekto asmenų bendravimo ir bendradarbiavimo bruožai// Specialusis ugdymas. T. I, P. 10-15.

³¹ Plačiau apie tai: Vaitkevičienė, A. (2006). Vidutiniškai sutrikusio intelekto jaunuolių *aš* veiksmingumo lavinimas edukacinėmis situacijomis skatinant dailinę raišką: daktaro disertacija, soc. mokslai: edukologija (S07)/ Šiauliai: Šiaulių universitetas;

2. Neįgalių asmenų veiksnumas priklauso nuo negalės rūšies: neįgalus asmuo turi galimybes savarankiškai realizuoti save, susikurdamas pareigas tose veiklos srityse, kurių neapriboja individo negalė.

Tradiciškai specialiojoje literatūroje negalė skirstoma į tokias rūšis: a) psichinę (susijusią su mažesniu nei egzistuojanti norma individų intelektiniu pajėgumu, t.y. intelekto sutrikimu, psichikos liga ir kt.), b) fizinę (susijusią su mažesniu nei egzistuojanti norma individų fiziniu – motoriniu pajėgumu, pvz., motorinės koordinacijos sutrikimai, cerebrinis paralyžius ir pan.), c) sensorinę (regos, klausos ir kt.) d) kompleksinę (sujungiančią įvairias fizines, psichines ir sensorines negalės variacijas, pavyzdžiui, sutrikusio intelekto asmuo turi cerebrinį paralyžių ir yra silpnaregis). Atsižvelgiant į šį skirstymą galima nustatyti tas neįgaliųjų veiklos sritis, kuriose šie asmenys yra pajėgūs vykdyti atitinkamas pareigas subjektinei teisei įgyti.

Fizinę (judėjimo) negalę turintis asmuo turi galimybes realizuoti save intelektinėje sferoje, kuri nereikalauja individo didelių fizinių pastangų. Negalę turinčių asmenų veiklos aukštojoje mokykloje (o tai susiję su intelektine sfera) galimybes yra tyrinėjęs Šiaulių universiteto doktorantas M.Daugėla (2005), kuris pats turėjo fizinę (judėjimo) negalę³².

Psichinę negalę turintis asmuo pajėgus realizuoti save fizinėje sferoje, nereikalaujančioje sudėtingos intelektinės veiklos (pavyzdžiui, jie sugeba įgyti staliaus, batsiuvio, virėjo, sodininko ir kt. profesijas ir dirbti nesudėtingus darbus). S. Rimdeikienės (2001, P. 152) atlikti tyrimai parodė, kad intelekto sutrikimą turintiems asmenims yra būdinga tam tikra veiklos specifika, kuri labiau susijusi ne su tikslo siekimu, pavyzdžiui, įgyti subjektinę teisę kaip jų atliktos veiklos (t. y. pareigos) rezultata, o su proceso motyvais – neįgalaus asmens dalyvavimu pareigos atlikimo procese ir naudojimosi subjektine teise procese. Tai reiškia, kad intelekto sutrikimą turintiems asmenims aktualesnis nei jos neturintiems, yra ne pats subjektinės teisės įgijimo tikslas, o dalyvavimas visuotiniame mainų procese. Žinias kaip vertybę pripažįsta tik nedaugelis intelekto sutrikimą turinčių asmenų. Požiūryje į savo atliekamą veiklą intelekto sutrikimą turintys asmenys išskiria patį veiklos procesą, o ne žinias. Veiklos ir organizacinius gebėjimus jie labiau vertina ne dėl šios veiklos rezultato, o dėl statuso, kurį jiems ši veikla suteiktų. Dėl šių asmenų statuso visuomenėje problemų psichinę negalę turintiems asmenims aktualus požiūris į socialinių mainų partnerį, o tarpusavio santykius jie norėtų pagrįsti teisingumu ir garbingumu. Tačiau nors intelekto sutrikimą turintys asmenys ir norėtų būti atsakingi už kažką, patys jie iniciatyvos nerodo ir nesieja norimų pareigų (atsakomybės) su visuomeniniu aktyvumu ir visuomeninių pareigų įsisąmoninimu.

Sensorikos sutrikimų (klausos, regos) turintys asmenys pasižymi kai kuriais labiau nei sveikųjų išvystytais pojūčiais. Pavyzdžiui, regos sutrikimų turintiems asmenims būdingas ypač išvystytas lytėjimo pojūtis. Šią savybę galima panaudoti kaip sensorikos sutrikimų turinčio asmens privalumą

³² Daugėla, M. (2006). Negalę turinčių studentų dalyvavimas aukštojoje mokykloje: daktaro disertacija, soc. mokslai: edukologija (S07)/ Šiauliai: Šiaulių universitetas (rankraštis);

dalyvaujant visuotiniame mainų procese, norint įgyti subjektinę teisę. Neatsitiktinai Lietuvoje regos negalę turintiems asmenims siūloma įgyti šiuo metu vienintelę pagal jų negalę pritaikytą masažuotojo specialybę. Regos negalę turinčių asmenų kūrybingumo fenomeną detaliam tyrimui yra tyrinėjęs V. Gudonis (2002).

Norint nustatyti kompleksinę negalę turinčio asmens subjektyvių teisių savarankiško įgyvendinimo galimybes yra svarbu labai tiksliai identifikuoti tas neįgaliojo savybes, kurios nėra pažeistos negalės. Dėl keletos negalių „susijungimo“ viename organizme ši identifikacija yra sudėtingesnė nei kitas negalės rūšis turintiems asmenims, pavyzdžiui, sudėtinga rasti veiklos sritį asmeniui, turinčiam intelekto sutrikimą ir cerebrinį paralyžių, tačiau intelekto ir klausos sutrikimų turintis asmuo gali atlikti nesudėtingą fizinę veiklą.

3. Individą supanti socialinė aplinka turi būti pritaikyta pagal individo negalę ir taip suteikti neįgaliam asmeniui galimybę susikurti civilinę pareigą subjektinei teisei įgyti. Šiai galimybei realizuoti būtinos specialios, negalės sukelta individo funkcijos sutrikimą kompensuojančios (pagalbinės) priemonės ir aplinka³³, pavyzdžiui, fizinę negalę turinčiam asmeniui suteikta galimybė naudotis specialia kompiuterine įranga, kuri padėtų jam realizuoti save intelektinėje sferoje. Taip pat svarbus teigiamas partnerio, kuris su neįgalioju dalyvauja socialinių mainų procese, požiūris į neįgalų asmenį.

Norint nustatyti šiuos kriterijus, būtina remtis *funkcine* neįgalumo sampratos reikšme (plačiau apie tai skaitykite 1.2. skyriuje „Šiuolaikinė neįgalumo samprata“).

1.2. Šiuolaikinė neįgalumo samprata

Neįgalumo samprata mokslinėje literatūroje traktuojama labai įvairiai. Dabartinės lietuvių kalbos žodyne *negalios* sąvoka apibrėžiama kaip negalavimas, nesveikata (Keinys S. (red.), 2003, P. 417). Pastarųjų žodžių vartojimas kasdieninėje kalboje dažnai sutampa su jų biologine prasme, todėl patenka į biomedicinos mokslų srities lauką, kur yra siejamas su ligos etiologija ir patogenezė³⁴, ligos procesų aiškinimu anatomijos ir fiziologijos terminais. Šios klinikinio mąstymo paradigmos komponentu tapo vadinamasis mechanistinis ligos modelis³⁵, kuris ligą aiškino kaip „biologinės mašinos“ gedimą ir nukrypimą nuo rūšies sandaros, normalaus plano arba rūšies normos. Pagal šį modelį „<...> liga – tai gyvų organizmų grupei pasireiškianti su tam tikromis bendromis savybėmis ar savybių grupėmis susijusių nenormalių reiškinių, kuriais jie biologine prasme nepalankiai skiriasi nuo savo rūšies normos, visuma <...>, <...> Biologinis organizmas yra sveikas, jeigu jis funkcionuoja pagal normalų jo rūšiai planą <...>, <...> Liga laikoma nukrypimu

³³ Plačiau žr. Daugėla M., Žukauskas S. (2005). Lietuvos universitetų fizinės aplinkos prieinamumas žmonėms, turintiems fizinę negalę// Specialusis ugdymas. Nr.1 (12), P. 109-116.

³⁴ Plačiau žr: Kazakevičius R., Vileišis A. ir kt. (1991). Patologinė fiziologija. Vilnius: Mokslas, P. 25-27.

³⁵ Plačiau žr: Wulff F. R., Pedersen S. A., Rosenberg R. (2001). Medicinos filosofija (įvadas). Vilnius: Charibdė.

nuo rūšies sandaros, kuri yra būdinga tarpusavy susijusių funkcinių sistemų, palaikančių tos rūšies organizmo gyvybę, hierarchija <...>, <...> Asmuo sveikas, jeigu jo organizmas funkcionuoja bent jau su rūšiai būdingu veiksmingumu, ir serga, jeigu funkcijos yra blogesnės negu būdinga rūšiai.“ (Wulff F. R. ir kt., 2001, P. 55). Minėtas ligos sampratos kontekstas leidžia išskirti tokius kriterijus, aktualius negalės sampratos aiškinimui:

1. „Vystymosi sutrikimo - funkcionavimo sutrikimo“ kriterijus. Sveikatos tapatinimas su organizmo funkcionavimu pagal normalų jo rūšiai planą sudarė prielaidas neįgalumo sampratos aiškinime įsitvirtinti *vystymosi sutrikimo* sąvokai. Tai reiškia, kad neįgalus žmogaus organizmas funkcionuoja, t. y. veikia ir vystosi ne pagal planą – funkcinių sistemų hierarchiją. Ši *vystymosi sutrikimo* sąvoka dažnai vartojama, siejant ją su intensyviausiu žmogaus vystymosi laikotarpiu – vaikyste (pagal amžiaus tarpsnių periodizaciją), t. y. nustatant vaikų vystymosi sutrikimus. *Sutrikimo* sąvoka įtvirtinta Lietuvos Respublikos specialiojo ugdymo įstatymo (1998) (Nr. VIII-969) 3 str. 6 d. (sutrikimas – patologijos sukeltas žmogaus organo ar jo funkcijos nuokrypis nuo diagnostinės statistinės normos). Lietuvoje labiausiai paplitusi ir naudojama yra A. Bagdono (1995) „Vystymosi sutrikimų klasifikacija“. Pagal minėtą klasifikaciją išskiriamos tokios vystymosi sutrikimų grupės: 1) intelekto sutrikimai³⁶; 2) specifiniai pažinimo sutrikimai, sukiantys mokymosi negales³⁷; 3) emocijų ir elgesio (psichosocialinės adaptacijos) sutrikimai; 4) kalbos ir komunikacijos sutrikimai; 5) klausos sutrikimai; 6) regos sutrikimai; 7) fiziniai ir judėjimo sutrikimai; 8) lėtiniai somatiniai ir neurologiniai sutrikimai; 9) kompleksiniai sutrikimai; 10) kiti sutrikimai bei raidą ir mokymąsi trikdantys psichosocialiniai veiksniai. Kaip atskira grupė šioje klasifikacijoje išskiriama *Gabumai ir talentas*³⁸.

A. Ališauskas (2002, P. 9) pastebi šios klasifikacijos ribotumus, tačiau pažymi, jog klasifikacija padeda susiorientuoti raidos sutrikimų įvairovėje, leidžia šią įvairovę modeliuoti, padeda susikalbėti ir suprasti vieniems kitus, nes kalbama ta pačia kalba.

Analizuojamas kriterijus leidžia išskirti ir *funkcijos sutrikimo* sampratą, kuri traktuojama kaip bet koks psichologinės, fiziologinės funkcijos ar anatomicinės struktūros pažeidimas. Šiuo atveju *negalės* samprata įgauna *nepajėgumo* prasmę ir įvardijama kaip bet koks žmogui įprastos veiklos ar galimybių apribojimas dėl funkcijos sutrikimo (A. Kriščiūnas (red.), 1993, P. 7). *Sutrikusi veikla* – tai dėl funkcijos sutrikimo susidariusi padėtis, ribojanti žmogaus veiksmus, kurie yra jam normalūs (pagal amžių, lytį, socialinius ir kultūrinius veiksnius). A. Kriščiūnas pabrėžia, kad funkcijos sutrikimas, negalia, sutrikusi veikla nėra absoliučiai susijusios sąvokos. Funkcijos sutrikimas

³⁶ Intelekto sutrikimas - protinių sugebėjimų nukrypimas nuo normos, sukiantis elgesio, emocijų, bei socialinio prisitaikymo sutrikimų. Skirstomas į : a) protinį atsilikimą b) intelekto regresiją; c) kitus intelekto sutrikimus (A. Bagdonas, 1995, P. 5).

³⁷ Skiriasi nuo intelekto sutrikimų. Specifiniai pažinimo sutrikimai – tai nepakankamas atskirų pažintinių funkcijų išsivystymas dėl minimalių disfunkcijų (ten pat, P. 6).

³⁸ Šios grupės vaikams būdingas mąstymo savybių, kūrybingumo ar specialiųjų sugebėjimų išlavėjimas. Dėl kitus aplenkančio vystymosi tokie vaikai irgi turi specialių poreikių (ten pat, P. 17).

apibūdina ligos ar traumos pasekmę organų lygmeniu. Jis nesiejamas su ligos etiologija. Negalia atspindi ligos ar traumos pasekmę individo lygyje, siejama su bendru asmens aktyvumu ir atspindi tokias žmogaus savybes, kaip, pvz., sugebėjimą, sumanumą, elgesį. Minėtas funkcinis negalios sampratos suvokimas įgalino išskirti ir *reabilitacijos* sąvoką (lot. *re* – vėl, iš naujo; *habitare* – gyventi) - koordinuotą, kompleksinį medicininių priemonių naudojimą, siekiant maksimalaus reabilituojamojo funkcinio aktyvumo (Kriščiūnas, A., 1993, P. 7).

2. „Pastovumo - kintamumo“ kriterijus. Funkcinis sutrikimo aspektas leidžia apibrėžti asmens negalės statinę (pastovią) arba dinaminę (kintančią) padėtį. Tai reiškia, kad dalis negalių turi patvarią, nekintančią struktūrą (pvz., aklumas, kurtumas), kitos – kintančią (gali išnykti, paūmėti ir pan.). Šis kriterijus ypač aktualus aiškinant *psichikos ligos* sampratą. D. Pūras (1997, P.17) teigia, kad liga yra tai, kuo žmogus suserگا (pvz., psichikos liga – šizofrenija). Tuo tarpu vystymosi sutrikimai yra ne tiek ligos, kiek būklės, ir juos reikia ne tiek gydyti, kiek vykdyti ugdymo ir reabilitacijos programas. Dėl šios priežasties pasaulyje susiklosčiusi tvirta nuomonė, kad protinis atsilikimas/intelektu sutrikimas nėra psichikos liga ir sutrikusio intelekto asmenys nėra ligoniai, nes neserگا jokia liga. Dauno sindromą turintį asmenį vadinti „sergančiu Dauno liga“ neteisinga, kadangi medicinos priemonėmis „Dauno ligos“ išgyti neįmanoma.

Svarbu pažymėti, kad išskiriant protinio atsilikimo laipsnius atsisakyta vartoti terminus *debilumas*, *imbecilumas*, *idiotija* dėl visuomenėje paplitusios šių sampratų žeminančios, diskriminacinės reikšmės. Vartotini pažyminiai protinio atsilikimo laipsniui nusakyti: nežymus, vidutinis, žymus, labai žymus. Diskusija vyksta dėl *protinio atsilikimo* sampratos vartojimo, tačiau mokslo visuomenė kol kas nėra pasiūliusi alternatyvų, atitinkančių protinio atsilikimo sampratos reikšmę.

Pastaraisiais metais biomedicinos srityje įsitvirtino naujas požiūris į negalės sampratą – holistinis biopsichosocialinis³⁹. F. R. Wulff ir kt. (2001, P. 108) teigimu, norint gauti visapusę atskiro paciento charakteristiką, reikia vienodai atsižvelgti į biologinius, psichologinius ir socialinius veiksnius. Klinikinėje praktikoje neįmanoma laikytis vien tik, pavyzdžiui, biologinio koncepto, nes visi asmenys savo biologinėmis funkcijomis, psichologinėmis savybėmis ir socialiai yra unikalūs. Šis požiūris neįgalumo sampratos apibrėžtyje leido išskirti ir kitus kriterijus, t. y. susijusius su socialine negalės sampratos reikšme.

3. „Normos - ypatingumo“ kriterijus. F. R. Wulff ir kt. (2001, P. 54) pažymi, kad klinikiniu požiūriu normalumas visuomet sutapatinamas su statistiniu normalumu, t. y. tuo, kas bendra daugumai. Rėmimasis statistiniu normalumo konceptu nekelia problemų, jeigu liga pasitaiko taip retai, kad atsitiktinai pasirinkta populiacijos grupė praktikos sumetimais yra sudaroma vien iš sveikų žmonių, bet dažnos ligos atveju iškyla rimta problema. Sveikų žmonių grupės išsirinkimui

³⁹ Plačiau žr: Wulff F. R., Pedersen S. A., Rosenberg R. (2001). Medicinos filosofija (įvadas). Vilnius: Charibdė.

reikėtų nepriklausomų kriterijų, liudijančių sveikatos būklę, ir joks statistikas tokių kriterijų pateikti negali (pavyzdžiui, vidutinio amžiaus vyrams Vakarų Europoje aterosklerozė labai dažna, todėl kuo tai laikyti – norma ar nukrypimu?). Dėl šios priežasties pastaraisiais metais pradėtas labai atsargiai vertinti ir grupinių intelekto matavimo testų naudojimas (prioritetas taikomas individualiems intelekto testams, diskusijos vyksta dėl diagnostikos testų validumo ir kultūrinio perkeliamumo)⁴⁰. A. Ališauskas (1996, P. 4) teigia, kad vaikų psichikos raidos dėsniumai, apie kuriuos kalbama amžiaus tarpsnių (arba vystymosi) psichologijoje, tiek pat svarbūs ir specialiojoje psichologijoje, nes jie ir yra normalaus, ir ypatingo vystymosi aiškinimo pagrindas. Bendrieji dėsniumai atskleidžiami nagrinėjant ypatingo vystymosi struktūrą bei veiksnius, lemiančius ypatingo vaiko vystymąsi, taip pat analizuojant kitus vystymosi ypatumus, bendrus įvairių kategorijų sutrikusio vystymosi vaikams.

Atsižvelgiant į anksčiau išdėstytus teiginius, dabartinėje negalės aiškinimo koncepcijoje šalia termino *vystymosi sutrikimas* atsirado naujas terminas *vystymosi ypatingumas*, kuris negalės sampratą apibrėžė ne kaip sutrikimą, o kaip ypatingumą, ir traktavo jį kaip asmenų individualių skirtumų visuomenėje įvairovės pripažinimą. Šis požiūris ypač išgalėjo ugdymo sistemoje, kur ugdymo tikslais vartojamas toks apibrėžimas: „ypatingieji vaikai ir jaunuoliai yra tie, kurių žmogiškosioms galioms visiškai realizuoti reikia specialiojo ugdymo ir papildomų paslaugų“ (Hallahan D., Kauffman J., 2002, P. 7). Svarbios dvi sąvokos: 1) individualių skirtumų įvairovė, 2) specialiojo ugdymo būtinybė. Įvairovės sąvoka glūdi pačiame ypatingumo apibrėžime, specialiojo ugdymo būtinybė neatskiriama nuo pedagoginio apibrėžimo. Ypatingieji vaikai ir jaunuoliai sudaro nepaprastai įvairialypę grupę, palyginti su visais gyventojais ir tarpusavyje, todėl visų ypatingų asmenų negalima vertinti vienodai. Dėl individualių skirtumų įvairovės šių asmenų poreikiams nepakanka tradicinių visuomenės siūlomų būdų, todėl šie poreikiai vadinami specialiaisiais. *Specialusis poreikis* – specialiosios pagalbos reikmė, atsirandanti dėl asmens įgimtų ar įgytų sveikatos sutrikimų (neįgalumo ar darbingumo netekimo) ir nepalankių aplinkos veiksnių⁴¹. Išsamiai raidos ypatingumų ir specialiųjų poreikių įvertinimo ypatumus, pagalbos individualizavimo galimybes yra aprašę A. Ališauskas (2002), I. Kaffemanienė, I. Lusver (2004). Svarbu pabrėžti tai, kad remiantis šiuo požiūriu neįgaliumi asmeniu vadinamas asmuo, kuriam įstatymo⁴² nustatyta tvarka pripažintas neįgalumo lygis arba mažesnis negu 55 procentų darbingumo lygis⁴³ ir (ar) nustatyta specialiųjų poreikių tenkinimo reikmė. Neįgalumo lygis

⁴⁰ Plačiau žr.: Gage N. L., Berliner D. C. (1994). Pedagoginė psichologija. Vilnius: Alna litera, P. 48 - 88; Mažeikienė, N. (2001). Socializacijos ir ugdymo diagnostikos instrumentų tarnakultūrinis perkeliamumas (makiavelizmo ir autoritarizmo skalės): daktaro disertacija, soc. mokslai: edukologija (S07)/ Šiauliai: Šiaulių universitetas.

⁴¹ Lietuvos Respublikos neįgalųjų socialinės integracijos įstatymo (2004) 2 str. 10 d.

⁴² Ten pat, 2 str. 8 d.

⁴³ Darbingumo lygis – asmens pajėgumas įgyvendinti anksčiau įgytą profesinę kompetenciją ar įgyti naują profesinę kompetenciją arba atlikti mažesnės profesinės kompetencijos reikalaujančius darbus. Ten pat, 2 str. 3 d.; 19 str. 1 d.; 20 str. 1 d.

nustatomas asmenims iki 18 metų (išskyrus asmenis, kurie yra (buvo) draudžiami valstybiniu socialiniu draudimu); darbingumo lygis nustatomas asmenims nuo 18 metų iki senatvės pensijos amžiaus⁴⁴. Atsisakyta sąvokos *invalidumas* (lot. *in* – ne, *valid* – tinkamas) vartojimo dėl šio termino diskriminacinės reikšmės, nors kai kuriuose dokumentuose jis dar aptinkamas.

Specialiosios pagalbos reikmė suponuoja visuomenės dalyvavimo būtinybę, tenkinant neįgalių asmenų poreikius, bei užtikrina neįgalaus asmens kaip šių visuomeninių santykių proceso dalyvio sąveiką su kitais visuomenės nariais.

4. „Atskirties - dalyvavimo“ kriterijus. Užsienio literatūroje, kalbant apie neįgaliuosius, dažnai vartojami žodžiai *handicap* (anglų k.), *handicape* (prancūzų k.) (anglų k. *hand in cap* - ranka skrybėlėje), kurie traktuojami kaip lietuviškas žodis *negalė*. Ši sąvoka kilo iš XVIII a. atsitiktinumo žaidimų. Žaidimo esmė – į skrybėlę įdėtus objektus atsitiktinai išdalyti žaidėjams. Šis žaidimas paneigia žaidimo socialinių statusų skirtumus ir parodo mechanizmą, kada dalyvių pradiniai nevienodi įnašai žaidimą padaro socialiai lygų (Ruškus J., 1997, P. 38). Negalės sampratos traktavimas leidžia atskleisti socialinę šios sąvokos prigimtį ir taikyti ją visuomeninių santykių kontekste. Pagal jį „neįgalumas – dėl asmens kūno sandaros ir funkcijų sutrikimo bei nepalankių aplinkos veiksnių sąveikos atsiradęs ilgalaikis sveikatos būklės pablogėjimas, *dalyvavimo visuomenės gyvenime ir veiklos galimybių sumažėjimas*.“⁴⁵

Neįgaliųjų dalyvavimo visuomenės gyvenime aspektas leidžia išskirti ir *integracijos (inkliuzijos* – įtraukimo, dalyvavimo, įgalinimo) sąvoką, kuri įvardijama kaip procesas, maksimizuojantis neįgaliųjų ir kitų asmenų sąveiką. Pasak socialinės ekologijos šalininkų, individai gyvena ir adaptuojasi, palaikydami nuolatinę sąveiką su visais aplinkos elementais, tačiau jie ne pasyviai reaguoja į aplinką, bet dinamiškai ir abipusiškai sąveikauja su ja, siekia, kad poreikiai geriau atitiktų aplinką. Socialinė integracija aprėpia tris procesus: 1) asimiliaciją, t. y. neįgalieji turi sekti daugumos keliu; 2) akomodaciją, t. y. neįgalieji turi tas pačias teises, kaip ir kiekvienas; 3) adaptaciją, t. y. abipusis neįgaliųjų ir sveikųjų susiderinimas, atsižvelgiant į kiekvieno poreikius, pritaikant fizinę bei psichinę aplinką. Palanki socialinė aplinka yra ta, kai lanksčiai derinamas žmogiškasis (šilti tarpusavio santykiai, pagarba asmeniui ir kt.) ir pedagoginis (struktūruotas ir struktūruojantis) veiksniai. Esmė yra ta, kad socialinė integracija „nėra duodama, suteikiama“ neįgaliesiems; tai yra visų žmonių mąstymo būdas (Detraux, 1997 (cit. iš J. Ambrukaitis (sud.), 2003, P. 88)). Neįgalių asmenų integracija į visuomenę šiandien tapo vienu iš valstybės prioritetų.

Priešingas terminas integracijai – *segregacija*, t. y. faktinis arba teisinis atskyrimas, izoliavimas nuo savęs žmonių grupės, remiantis rasiniais, etniniais, o kartais visuomeniniais požymiais (V. Vaitkevičiūtė, 2001, P. 879). Biologinė negalės samprata ilgą laiką neįgalumą traktavo kaip asmens problemą, kurią tiesiogiai sukelia liga, trauma ar kitas sveikatos pokytis. Ši problema ilgą laiką

⁴⁴ Ten pat, 2 str. 3 d.; 19 str. 1 d.; 20 str. 1 d.

⁴⁵ Lietuvos Respublikos neįgaliųjų socialinės integracijos įstatymo (2004 05 22, Nr. IX-228, Nr. 83-2983) 2 str. 6 d.

buvo sprendžiama tik klinikiniam kontekste (gydymo, „defektų korekcijos“ ir pan.). Juo remiantis neįgalieji buvo ugdomi, globojami, dirbo specializuotose institucijose (specialiosiose mokyklose, internatuose, pensionatuose, kombinatoriuose), kurios dėl individualizavimo principo taikymo būtinybės neįgaliųjų veiklą ne tik išskyrė, bet kartu ir izoliavo pačius neįgaliuosius nuo visuomenės. Neįgaliųjų socialinės dezadaptacijos priežastimi buvo laikomas individo sutrikimas, o socialinės integracijos prielaida buvo neįgaliųjų korekcinis ugdymas/gydymas. Ypač ryški ši tendencija buvo sovietinėje sistemoje (Ruškus J., 2001, P. 55; Ruškus J., 2002, P. 17).

Reiktų pažymėti, kad šiuolaikinės biologinė (klinikinė) ir socialinė (sąveikos) negalės sampratos viena kitai neprieštarauja, o papildo, aiškinantis negalės sampratos ribas. Lietuvoje paplitusi Tarptautinė funkcionavimo, negalumo⁴⁶ ir sveikatos klasifikacija (TFK) (2004). Šioje klasifikacijoje prie trijų (kūno sutrikimų, negalumo ir invalidumo) klasifikacijų prijungiama aplinkos veiksnių (aplinkybių) klasifikacija. Neigiamos sąvokos keičiamos teigiamomis ar neutraliomis: kūno sutrikimai – kūno funkcijomis ir struktūromis, negalumas – veikla, invalidumas – dalyvumu. Wright (cit. iš J. Ruškus, 2001, P. 16) teigia, kad „žmogus, turintis sutrikimų, gali būti arba nebūti neįgalus, o neįgalus žmogus gali turėti arba neturėti sutrikimų“. Biopsichinį neįgalumo modelį galima pavaizduoti taip (žr. 1 lentelę):

1 lentelė. **Biopsichosocialinis neįgalumo modelis (pagal A. Bagdoną (iš Ališauskas A., 2002))**

<i>Funkcionavimo lygmuo</i>	<i>Funkcionavimo forma</i>	<i>Funkcionavimo sutrikimas arba ribotumas (neįgalumo reiškiniai)</i>
Audinių, ląstelių ir subląstelinis	Fizikiniai, cheminiai ir struktūriniai procesai	Patologinis procesas (liga ir kt.)
Organų ir funkcijų	Funkcijos ir struktūros	Ydos (defektai, disfunkcijos)
Asmens (individo)	Veiklos (sugebėjimai, veiksmai, įgūdžiai, įpročiai)	Negalės
Asmens socialinio funkcionavimo (socialinių vaidmenų)	Dalyvumas (naudojimasis žmogaus teisėmis ir lygiomis galimybėmis)	Invalidumai (pagal šiandienos terminiją – neįgalumas, darbingumo lygis – aut. past.)

„Ėjimas nuo ligų klasifikacijos prie funkcijų, veiklų ir dalyvumo klasifikacijos, yra puikus perėjimo nuo biomedicininės prie biopsichosocialinės neįgalumo sampratos pavyzdys“ (A. Bagdonas (cit. iš A. Ališauskas, 2002, P.10). Autoriaus nuomone, svarbu tai, kad minėtasis skirtingų funkcionavimo lygmenų ryšys (liga → sutrikimas → negalė → neįgalumas) nėra absoliutus ir vienareikšmis. Negalės ar neįgalumo raišką lemia ne tiesiogiai liga ir sutrikimas, bet ir

⁴⁶ A. Bagdono nuomone, *neįgalus neįgalinto, neįgalinčio, negalės, negalavimo* ir pan. sistemiškiausias lietuviškų atitikmenų derinys galėtų būti *galumas, galus, negalumas, negalus* (cit. iš Pasaulinė sveikatos organizacija (2004). Tarptautinė funkcionavimo, negalumo ir sveikatos klasifikacija. Vilnius: Spauda, P. 6).

daugybė kitų faktorių (individualūs asmenybės bei socialiniai kultūriniai: socialinė aplinka, edukaciniai ir kt.).

1.3. Neįgalumo sampratos traktuotė neįgalių asmenų teismo ir subjektinės teisės požiūriu

Remiantis anksčiau išdėstytais teiginiais galima daryti išvadą, kad teisinio personalizmo samprata⁴⁷ neįgalaus asmens nepakankamumą (neįgalumą) traktuoja kaip kultūrinę (socialinę), o ne biologinę kategoriją: neįgalus asmuo pats nepajėgia susikurti (pasigaminti) visų įvairiems savo interesams įgyvendinti reikalingų priemonių, todėl taip pat patenka į asmenų, kurie neturi negalės, tačiau yra patys sau kultūriškai nepakankami, grupę. Kultūrinis nepakankamumas realizuojamas per asmens socialinio funkcionavimo (socialinių vaidmenų) formą - visuomenės teisinių santykių reguliavimo sferą, kuri susijusi su neįgalaus asmens kaip teisinių santykių subjekto *dalyvumu* (naudojimusi žmogaus teisėmis ir lygiomis galimybėmis).

Remiantis teisiniu personalizmu asmens dalyvumo samprata subjektinės teisės lygmenyje gali būti traktuojama 2 aspektais:

1) neįgalaus asmens naudojimusi legalizuota subjektine teise, kurią jis įgijo, nevykdydamas pareigos (neįgaliojo teisnumas tiesiogiai virsta subjektine teise). Remiantis šiuo aspektu neįgalaus asmens dalyvumas visuomeninių santykių procese yra užtikrinamas neįgalaus asmens teismo – teise į teisę;

2) neįgalaus asmens naudojimusi subjektine teise, kurią jis įgijo savo gebėjimais ir pastangomis prisiimti bei vykdyti pareigas, būtinas teisei į tam tikrą gėrį įgyti/legalizuoti. Pastarąjį aspektą teisės moksluose labiausiai atspindi *veiksnumo* sąvoka - fizinio asmens galėjimas savo veiksmais įgyti civilines teises ir susikurti civilines pareigas⁴⁸. Neįgalaus asmens dalyvumą gali apriboti jo funkcionavimo sutrikimas arba ribotumas (neįgalumo reiškiniai), dėl kurių „fizinis asmuo, kuris dėl psichinės ligos arba silpnaprotystės negali suprasti savo veiksmų reikšmės ar jų valdyti, gali būti teismo tvarka pripažintas *neveiksniu*. Neveiksniui asmeniui yra nustatoma *globa*“⁴⁹.

Asmens dalyvumą (naudojimąsi žmogaus teisėmis ir lygiomis galimybėmis), o kartu ir veiksnumą, gali apriboti funkcionavimo sutrikimas arba ribotumas (neįgalumo reiškiniai), dėl kurių asmuo savarankiškai nepajėgia atlikti pareigą, būtiną jo subjektinei teisei įgyti. Šiuo atveju jis tampa ne teisinių santykių, o teisės subjektu, sietinu su teismo. Tačiau yra pareigų, kurias neįgalus asmuo sugeba savarankiškai atlikti savo teisei legalizuoti, todėl neįgalaus asmens

⁴⁷ Plačiau apie tai: Vaišvila, A. (2004). Teisės teorija. Vilnius: Justitia, P. 106-107.

⁴⁸ Lietuvos Respublikos civilinio kodekso (2000) 2.5 str. 1 d.

⁴⁹ Ten pat, 2.10 str. 1 d.

savarankiškumo gebėjimų išskyrimas gali tapti indikatoriumi neįgalių asmenų subjektinių teisių ir pareigų santykiui nustatyti (pavyzdžiui, skirtingi neįgalumo, darbingumo lygiai). Dėl galimos kintančios (dinaminės) negalės padėties neįgaliojo savarankiškumo atlikti pareigą savo teisei legalizuoti gebėjimų išskyrimas reikalauja individualizavimo principo taikymo visuomenės ir neįgalaus asmens teisinių santykių srityje.

Asmens įvykdytos veikos pavojingumo nesuvokimas (ar negalėjimas valdyti savo veiksmų) dėl savo negalės (psichikos sutrikimo) suteikia šiam asmeniui *nepakaltinamojo*⁵⁰ statusą: apriboja neįgalaus asmens dalyvumą/veiksnumą (naudojimąsi žmogaus teisėmis ir lygiomis galimybėmis) jo socialinio funkcionavimo (socialinių vaidmenų) lygmenyje. Neįgalaus asmens sąveikos su visuomene procesas tokiu atveju perkeliamas į biomedicininį lygmenį (taikomos priverčiamosios medicinos priemonės).

Neįgalių asmenų dalyvumas (naudojimas žmogaus teisėmis ir lygiomis galimybėmis), o tuo pačiu ir subjektinė teisė, formuoja neįgalių asmenų socialinius vaidmenis visuomenės santykių sistemoje, drauge ir visuomenės teisinių santykių srityje. Nuo šių vaidmenų suvokimo ir prisiėmimo (tiek visuomenės, tiek neįgaliųjų) priklauso ir neįgalių asmenų teismo sampratos, vyraujančios visuomenėje, apibrėžtis.

1.4. Neįgalumas kaip socialinę atskirtį formuojantis veiksnys personalistinės teisės sampratos kontekste

Daugelio mokslinių tyrimų duomenimis, neįgalūs asmenys yra laikomi socialinės atskirties grupe (A. Bakk ir kt., 1997; I. Baranauskienė, J. Ruškus, 2004; I. Baranauskienė ir kt., 2004; S. Mikulionienė, 2005; J. Ruškus, 2001, 2002; J. Ruškus, G. Mažeikis, 2007; ir kt.). Neįgalūs asmenys sudaro apie 10 proc. visų Lietuvos gyventojų, t. y. mažumą.⁵¹

Plačiaja prasme socialinę atskirtį galima apibūdinti kaip visuomenėje egzistuojantį pilietinių teisių apribojimą tam tikroms žmonių grupėms, nesavanorišką nutolinimą nuo visuomeninių ir ekonominių vertybių (Zaleskienė, I. 1998); tai – terminas, reiškiantis kuo plačiausiai suprastą marginalizaciją, t. y. tokį visuomeninį procesą ir jo padarinį, kuris lemia ir apibrėžia piliečių nebuvimą sudėtine „normalios“ visuomenės dalimi (Paulauskas, M. P., 2000) (cit. iš Mikulionienė, S., 2005, P. 26).

⁵⁰ Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso (2000) 17 straipsnyje teigiama, kad asmuo yra nepakaltinamas, jeigu darydamas šio kodekso uždraustą veiką jis dėl psichikos sutrikimo negalėjo suvokti jos pavojingumo arba valdyti savo veiksmų. Asmuo, teismo pripažintas nepakaltinamu, neatsako pagal šį kodeksą už padarytą pavojingą veiką. Jam teismas gali taikyti šio kodekso 98 straipsnyje numatytas priverčiamąsias medicinos priemones.

⁵¹ Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerijos 2005 m. duomenys apie neįgalumo statistiką ir dinamiką [žiūrėta 2007-09-20]. Prieiga per internetą: < <http://www.socmin.lt/index.php?-1760949004>>.

J. Ruškus (2001, P. 27) išskiria tokius veiksnius, lėmusius neįgaliųjų priskyrimą „svetimiesiems“:

Socialiniai veiksniai. Beveik visose visuomenėse neįgalieji neatitiko nusistovėjusių, visuotinai priimtų socialinių normų ir vertybių. Sutrikimai sąlygodavo vienokį ar kitokį žmogaus nukrypimą nuo to, kas visuomenėje buvo laikoma norma (fizinės išvaizdos, protinio pajėgumo, elgesio taisyklių, psichinės sveikatos). Neįgalieji buvo izoliuoti „normaliųjų“ visuomenėje.

Bendrieji kultūriniai veiksniai. Neįgaliųjų socialinis atmetimas yra būdingas graikų ir romėnų, taigi vakarietišakai kultūrai. Dar antikos laikais, kai visuomenėse vyravo kūno grožio idealas, fizinių trūkumų turintys vaikai buvo atskiriami nuo socialinės grupės.

Kultūriniai veiksniai. Kiekviena socialinė-kultūrinė aplinka kūrė savitą negalės reikšmių, nebūtinai neigiamų, tinklą. Antai indėnų bendruomenėse neįgaliesiems būdavo skiriamas ypatingas dieviškų galių turinčio individo vaidmuo.

Istoriniai veiksniai. Skirtingojo atstūmimas nuo antikos laikų nepasikeitė ir istorijos raidoje, pakitus socialinėms vertybėms, atitinkamai susiformavo kitoks svetimumo supratimas. Vyraujant kūno idealui, atmetimo sulaukdavo fiziškai neįgalūs individai, o vyraujant proto vertybei, nepalankių vertinimų ir veiksmų susilaukia intelekto sutrikimų turintys individai.

Psichologiniai veiksniai. Kiekvienas žmogus jaučia vadinamąją kito baimę. Susitikdami su kitu žmogumi daugiau ar mažiau atpažįstame save (identifikuojame). Šis atpažinimas, kai žiūrėdami į kitą, matome savo neigiamas savybes, gali būti psichologiškai skausmingas. Susitikdami su neįgalioju pašamonės plotmėje pamatome savo paties negales (archajinės baimės).

Psichosocialiniai veiksniai. Negalės stereotipai atspindi visuomenės narių įsitikinimus, kad neįgaliesiems būdingi vienokie ar kitokie elgesio, išvaizdos ar būdo bruožai. Dažnai stereotipai neatitinka realybės, neįgalus žmogus suvokiamas pernelyg ribotai. Neigiamų negalės stereotipų pagrindu formuojasi nepalankios nuostatos, kurios gali turėti įtakos ir faktiniam elgesiui.

Ekonominiai veiksniai. Neįgalieji dėl turimų sutrikimų kur kas sunkiau adaptuojasi industrinėje aplinkoje, nes manoma, kad jų gamybinis rentabilumas neatitinka keliamų reikalavimų.

Mitiniai veiksniai. Negalės išryškėjimas gentyje signalizavo jai dievų rūstybę, psichinė negalė siejama su antgamtinio pasauliu.

Religiniai veiksniai. Dėl Senojo ir Naujojo Testamentų įtakos susiformavo negalės samprata, susijusi su kaltės ir gailestingumo reiškiniiais.

„Socialinės normos neatitinkantis individas yra kategorizuojamas, t. y. jam suteikiamas neigiamos konotacijos ženklas – stigma“ (Xiberras, 1998 (cit. iš Ruškus, J. 2001, P. 24). Šią sąveiką geriausiai paaiškina simbolinio interakcionalizmo (simbolinės sąveikos) teorija⁵², pagal kurią socialinius ir psichologinius procesus (reiškinius) lemia tik vienu žmonių poveikis kitiems. Keliamas

⁵² Plačiau apie tai: Šlapkauskas, V. (2004). Teisės sociologijos pagrindai. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, P. 90-95.

prielaida, kad socialinės problemos yra reliatyvios ir iš esmės priklauso nuo žmonių subjektyvaus požiūrio, įsitikinimų, vertinimų bei vertybių. Remiantis simbolinio interakcionalizmo teorija, socialinė tarpusavio sąveika, kaip pažymi V. Šlapkauskas (2004, P. 91), yra pirmiausia tiesioginė komunikacija, t. y. keitimasis simboliais. Svarbiausia komunikacijos savybė – žmogaus sugebėjimas suvokti, kuo jį laiko bendravimo partneris arba grupė ir pagal tai atitinkamai interpretuoti situaciją, reguliuoti savo veiksmus. Per laiko tarpą tarp paskatos poveikio ir mūsų atsakomosios reakcijos vyksta paskatos interpretacija: mes įprasminame paskatos reikšmę ir priimame sprendimą. Tai reiškia, kad paskatą susiejame su atitinkamu simboliu, kuriuo grindžiame atsakomąją reakciją. Kadangi socialinių sąveikų procese perimame skirtingų simbolių reikšmę, juos visi suprantame vienodai. Bendravimo simboliu gali būti bet kas, jei jam suteiktas reikšmės suprata bendravimo objektai. Simbolis išreiškia ne šiaip daiktą arba įvykį, bet suponuoja į save tam tikrą subjektų reakciją.

Teisinio personalizmo samprata neįgalaus asmens nepakankamumą (neįgalumą) traktuoja kaip kultūrinę, o ne biologinę kategoriją: asmuo yra visuomenėje vykstančių socialinių mainų individų socialiniams interesams įgyvendinti dalyvis, turintis kultūrinį nepakankamumą. Subjektinė teisė visada yra ne asmens savybė, o abipusio žmonių išsipareigojimo dėl tam tikrų vertybių apsaugos santykis, galiausiai garantuojamas valstybės prievarta (A. Vaišvila, 2004, P. 139), todėl negalės, o dėl to ir jos sąlygotų neįgalių asmenų teismo ir subjektinės teisės suvokimas gali būti aiškinamas simbolinio interakcionalizmo aspektu.

Teoriškai negalė nėra organinis ar socialinis atributas, tačiau yra socialinė situacija, kai socialinis individo identitetas sutapatinamas su individą diskredituojančiu atributu ir taip net formuojamas specifinis sąveikos tipas. Anot E. Goffman (1975) (cit. iš Ruškus, J. 2001, P. 24), ši sąveika ypatinga tuo, jog viena vertus, visuomenė neįgalųjį „įtikinėja“, kad jis yra didesnės grupės narys (t. y. jis – normalus žmogus), antra vertus, neįgalusis bet koku atveju išlieka kitoks, skirtingas. Ir neverta neigti neįgalaus individo skirtybę. Nors stigmatizuotas asmuo siekia kiek įmanoma peržengti jį skiriančią atributą, stigmą, tačiau tai jam padaryti nepavyksta. Vyksta net priešingi procesai: stigmatizuotasis prisiima atsakomybę už nesėkmę ir galų gale interiorizuoja specifinį, linkusį į menkavertiškumą identitetą. K. Lewin (1946) (cit. iš J. Ruškus, 2001, P. 25) pažymėjo, kad mažos grupės yra linkusios priimti vertinimus net ir tuo atveju, kai šis vertinimas yra nukreiptas prieš juos pačius.

Remiantis V. Šlapkausku (2004, P. 336), teisė yra socialinės grupės vertybės ir interesai, jos paversti visuotinai privalomo elgesio normomis, skirtomis grupei priklausančių individų santykiams reglamentuoti. Todėl nuo socialinės sąveikos metu tarp neįgaliojo ir neturinčio negalės asmens susiformavusios negalės sampratos priklauso visuotinai privalomos elgesio normos, skirtos ir neįgalių asmenų santykiams reglamentuoti.

Nors pastaraisiais metais neįgalių asmenų integracija į visuomenę tapo vienu iš valstybės prioritetų⁵³, Lietuvoje vis dar pastebimos visuomenės segregacinės nuostatos į neįgaliuosius, kurios argumentuojamos neįgalių asmenų intelektualiais, psichiniais ar emociniais sutrikimais, socialinės ar edukacinės veiklos neperspektyvumu. Greta to matoma labai aktyvi kai kurių nevyriausybinų organizacijų veikla, siekiant atskirties mažinimo. Nevyriausybines organizacijose dažnai dirba ne specialistai, tačiau tie, kurie patys arba jų artimieji „savo kailiu“ patyrę socialinę atskirtį, gerai žino ne tik su kokiomis atskirties problemomis susiduria individai, tačiau ir kaip spręsti jų problemas (Ruškus J., Mažeikis G., 2007, P. 8).

Galima manyti, kad neįgaliųjų teisės doktrinai formuoti didelę įtaką padarė negalės kaip socialinės atskirties atributo išsigalėjimas, kuris ženkliai išitvirtino neįgalių asmenų teismo lygmenyje - įvairiuose teisės aktuose, kur neįgalieji išskiriami kaip atskira grupė, pvz. Jungtinių Tautų „Neįgaliųjų teisių konvencijoje“ (2006). Norint išvengti galimo neįgaliųjų teisių apribojimo subjektinės teisės lygmenyje įgyvendinant neįgaliųjų teises, teisėkūros procese visuomenė jas išskyrė neįgaliesiems kaip atskirai grupei iš universalių teisių kategorijos. Tuo būdu teisės aktais įtvirtintas teismus deklaruoja neįgaliųjų lygiateisiškumą socialinės integracijos požiūriu, tačiau kartu ir išskiria neįgaliuosius, formuodamas tam tikrą socialinę atskirtį. Hayekas pabrėžia, kad tie, kurie reikalauja didinti lygybę, iš tiesų „reikalauja ne lygybės, o paskirstymo, kuris labiau atitiktų žmonių sampratą apie individualius nuopelnus (cit. iš Arlauskas, S., 2004, P. 239). Socialinės grupės sukuria taisykles, kurių pažeidimas ir yra deviacija. Neįgalieji, negalėdami atlikti nustatytas normas, tampa atskirtaisiais (Oliveris M., cit. iš Ruškus J., Mažeikis G., 2007, P. 45). V. Šlapkauskas (2001, P. 53) pabrėžia, kad socialinės deviacijos pavidalų sisteminimas atskleidžia jos ryšį su socialinės organizacijos tikslų ir funkcijų tarpusavio prieštaravimu. Šio ryšio pagrindu socialinė deviacija apibrėžiama kaip tokia socialinės organizacijos veikseną, kuri spaudžia individus ir jų grupes peržengti dorovės ir teisės normų valdžią.

G. Lastauskienės (2004, P. 77) nuomone, socioekonominėms teisėms, itin svarbioms neįgaliesiems žmonėms, ypač būdingas *neapibrėžtumas*, dažnai apskritai jos suformuluotos teismo (potencialių asmens galimybių), o ne subjektinės teisės (dėl kurios gynybos galima kreiptis į teismą) lygmeniu. Dėl šios priežasties tokie pareiškimai dažnai išlieka deklaracijomis ir neįgyja teisinio apibrėžtumo (plačiau apie tai skaitykite skyriuje „Mokslinių tyrimų apžvalga“).

Funkcionalizmo požiūris⁵⁴ į teisę leidžia pažvelgti į ją kaip į socialinės integracijos mechanizmą ir socialinės kaitos įrankį neįgaliųjų socialinės integracijos (antitezės atskirčiai) į visuomenę

⁵³ Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas „Dėl Nacionalinės žmonių su negalia socialinės integracijos 2003-2012 metų programos patvirtinimo“ 2002 06 07, Nr. 850// Valstybės žinios. 2002 06 12, Nr. 57-2335.

⁵⁴ Funkcionalizmo požiūriu šiuolaikinės Vakarų visuomenės suprantamos kaip sąlygiškai stabilios visuomenės. Jų funkcinė analizė grindžiama požiūriu, kad jos geriausiai suvokiamos kaip santykinai susitelkusios, integruotos struktūros. Nepaisant struktūrų vidinės ir tarpusavio koordinacijos ir bendradarbiavimo trūkumo, šios visuomenės yra

kontekste. Remiantis šiuo požiūriu visuomenės suprantamos kaip santykinai susitelkusios, integruotos struktūros, pagrįstos socialiniu konsensusu, todėl yra artimos personalistinės teisės sampratoje visuomenės susitarimu įtvirtintai teisių ir pareigų vienovei.

Socialinė struktūra numano, kad socialinė elgsena yra grindžiama sąlygiškai stabiliais elgesio modeliais, tuo tarpu socialinė funkcija nurodo socialinių modelių pasekmes visuomenės veikimui (Macionis J. J. (1998), cit. iš Ruškus J., Mažeikis G. (2007, P. 21).

Socialinė neįgalijų, kaip ir kai kurių kitų žmonių grupių, atskirtis nepriklauso tik nuo specifinės atstumtųjų charakteristikos. Socialinė atskirtis, kai kurių grupių socialinė izoliacija yra lemiamą daugelio tarpusavyje susijusių veiksmų. Be abejo, reikia pripažinti, kad yra „objektyvių“ nukrypimo nuo normos faktorių, pvz., intelektinės ar psichinės veiklos sutrikimas, kūno deformacijos. Tačiau tyrimai rodo, kad socialinio atstūmimo priežasčių reikia ieškoti ne dėl neįgalaus žmogaus kompetencijos sutrikimų – reikia pradėti nuo socialinio negalės konstravimo proceso (Ruškus, J., 2002, P. 30).

Šiuolaikinėje socialinės atskirties sampratoje didelė reikšmė skiriama integracijos šaltiniui - mainų procesui, atspindinčiam teisinio personalizmo aksiomą, susijusią su individų keitimosi paslaugomis procesu, nuo kurio priklauso individo įgyta subjektinė teisė už jo įvykdytas pareigas (žiūr. 2 lentelę):

2 lentelė. **Socialinės atskirties samprata (pagal Silver, 1994; Luoman, 1982; Burchardt, Le Grand and Piachaud, 2002 (iš Mikulionienė, S., 2005)**

<i>Paradigma</i>	<i>Solidarumas</i>	<i>Monopolija</i>	<i>Specializacija</i>
<i>Eiliškumas evoliuciniu požiūriu</i>	I	II	III
<i>Politinė filosofija</i>	Respublikonizmas	Liberalizmas	Socialinė demokratija
<i>Sociologinė mokykla</i>	E. Diurkheimo funkcionalizmas	K. Marxo ir M. Weberio konflikto teorijos	Pliuralizmas
<i>Integracijos koncepcija</i>	Grindžiama grupių solidarumo ir kultūros ribų	Grindžiama socialinio uždaro ⁵⁵ koncepcija	Grindžiama atskirų, specializuotų sričių tarpusavio priklausomybe
<i>Integracijos šaltinis</i>	Moralinė integracija	Pilietinės teisės	Mainai
<i>Socialinės tvarkos prigimtis</i>	Socialinė tvarka yra pirmesnė individo atžvilgiu ir yra išorinė, moralinė ir normatyvi	Socialinė tvarka yra priverstinė, ji „nuleidžiama“ valdančiosios klasės iš viršaus per hierarchinius jėgos santykius	Socialinę tvarką palaiko suskaidytų, bet tarpusavyje susijusių socialinių sričių tinklas
<i>Vyraujanti diferenciacijos forma</i>	Segmentinė – susiskirstymas į segmentinius vienetus remiantis narių egzistavimo	Hierarchinė – susiskirstymas į sluoksnius, remiantis pavaldumo	Funkcinė – susiskirstymas į specifines subsystemas pagal atliekamas funkcijas

pagrįstos socialiniu konsensusu (susitarimu), o ne konfliktu ar represija (cit. iš Šlapkauskas, V. (2004). Teisės sociologijos pagrindai. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, P. 269).

⁵⁵ Procesas arba strategija, kai grupės nariai siekia atriboti kitų priėjimą prie išteklių ir galimybių remiantis grupės požymiais – etniniu identitetu, kalba, socialine kilme, religija ir pan. – Vėberio socialinio uždaro koncepcija (žr. Parkin, 1979 (cit. iš Mikulionienė, S. (2005, P. 25).

	bendrumu laike ir erdvėje	principu. Esminės sąvokos valdžia, privilegijos, prestižas	(subsistemų kiekis ir rūšys yra begaliniai)
<i>Vyraujantis diskursas</i>	Individo elgsena ir jo vertybinė orientacija, „underclass“ tyrimai	Diskriminavimas, lygių teisių įgyvendinimas	Institucijų ir socialinių sistemų svarba socialinei atskirčiai
<i>Socialinės atskirties agentai</i>	Patys atskirtieji	Valdantysis elitas	Socialinė sistema
<i>Kas gali tapti socialiai atskirtaisiais?</i>	Specifinės elgsenos ir charakterio žmonės, kurie iš kartos į kartą perduoda savo vaikams priklausymą „užribio klasei“ „underclass“	Žemesniųjų klasių atstovai, kurių statusas visuomenėje žemas ir kurie stokoja sprendimų priėmimo galios	Kiekvienas visuomenės narys skirtinguose gyvenimo kelio etapuose turi tam tikrą riziką atsidurti socialinės atskirties padėtyje
<i>Socialinės atskirties prigimtis</i>	Socialinė atskirtis yra neišvengiama, jos panaikinti neįmanoma, galima tik bandyti prisijaukinti atskirtuosius	Socialinė atskirtis kyla iš klasės, statuso ir valdžios tarpusavio sąveikos. Atskirtiesiems suteikus lygias su įtrauktaisiais galimybes prieiti prie ribotų valdžios, turto ir prestižo išteklių socialinę atskirtį būtų galima įveikti	Socialinė atskirtis kyla iš neadekvataus socialinių sričių susiskaidymo, dėl konkrečiai sričiai netinkamų taisyklių taikymo arba dėl barjerų, trukdančių laisvus mainus ir judėjimą tarp atskirų sričių. Socialinę atskirtį galima būtų mažinti nustatant ir pašalinant socialinę atskirtį sukuriančius kanalus socialinėje sistemoje
<i>Socialinės atskirties įveikimo strategija</i>	Perauklėjimas, resocializacija	Sistemos „tarp lygių yra dar lygesnių“ ardymas	Aktyvinančios priemonės: - galimybių suteikimas, - įgalinimas, - saugumo didinimas

Socialinės demokratijos modelį atspindi *specializacijos* paradigma, kuri teisinio personalizmo sampratoje įgalina neįgaliųjų teises ir pareigas įvertinti socialinės atskirties prigimties požiūriu: socialinė atskirtis gali kilti iš neadekvataus socialinių sričių (taip pat ir visuomenės teisinių santykių sistemoje) susiskaidymo, dėl konkrečiai sričiai (pvz., neįgaliųjų teismumui ir subjektinei teisei apibrėžti) netinkamų taisyklių taikymo arba dėl barjerų, trukdančių laisvus mainus ir judėjimą tarp atskirų sričių.

Reiktų pažymėti, kad neįgaliųjų teisės doktrina neišvengė 2 lentelėje pateiktos evoliucijos. Mokslinėje literatūroje (Ruškus, J., 2001, P. 55; Ruškus, J., 2002, P. 83, Vitkauskaitė D., 1998, P.88) labiausiai išplėtos klinikinė - korekcinė ir socialinė – interakcinė (funkcinė) neįgaliųjų integracijos teorijos.

Monopolijos paradigma susijusi su klinicine-korekicine neįgaliųjų integracijos teorija, kuri negalę aiškino biomedicininio, asmenybės sutrikimų modeliu. Neįgalumas traktuojamas kaip asmens problema, kurią tiesiogiai sukelia liga, trauma ar kitas sveikatos pokytis. Negalei pašalinti būtina medicininė-korekcinė intervencija. Šis modelis yra segregacinio (lot. *segregatio* – atskyrimas) pobūdžio, atskyręs neįgaliuosius nuo visuomenės ne tik fiziniu, bet ir socialiniu požiūriu (esminių žmogaus teisių neigimu, institucionalizacija, neįgaliųjų socialinio statuso nuvertinimu). Klinikinis – korekcinis modelis buvo ypač išsigalėjęs TSRS egzistavimo laikotarpiu.

Su šiuo modeliu susijusios *valdžios teisę apibrėžiančios teorijos* (teisinis pozityvizmas, jo atmainos: normatyvizmas, institucinis arba reliatyvistinis pozityvizmas), politine valia griežtai reglamentavusios neįgalių asmenų elgesio normas ir ribojusio neįgaliųjų integracijos galimybes. Klinikinis-korekcinis neįgaliųjų integracijos modelis tam tikrą laiką vyravo ir Vakarų šalyse, kol pradėjo nebeatitikti esminių demokratiškos socialinės lygybės ir žmogaus teisių principų.

Naują neįgaliųjų integracijos koncepciją apibrėžė socialinė – funkcinė neįgaliųjų integracijos teorija (žr. 2 lentelėje *specializacijos* paradigma). Šiai teorijai artimos *žmogaus teisę apibrėžiančios teorijos* (prigimtinė teisė, psichologinė, teologinė, sociologinė (teisėju) teisė, visuomeninės sutarties, „socialinių priklausomybių“, arba solidarumo, ir kitos). Remiantis individo pirmumu prieš valstybę, šiomis teorijomis plėtojama „visuomeninės sutarties“ teorija, pagal kurią teisė kildinama iš individų tarpusavio keitimosi paslaugomis santykių. Socialinė-funkcinė teorija, neneigdama objektyvių proto, psichikos ar kūno sutrikimų priežasčių, pabrėžia psichosocialinius matavimus: socialines normas ir statusus, vaizdinius ir nuostatas, vaidmenų pasiskirstymą ir socialinę sąveiką, istorinio ir kultūrinio konteksto įtaką. Pagal šią teoriją, negalė yra situacinis dalykas, t. y. negalė turi būti vertinama kaip sąveika tarp individualių sutrikimų ir veiklos apribojimų bei aplinkos kokybės, kuriančios psichosocialines kultūrinės ir fizinės kliūtis. Ne nuo individo sutrikimų, o nuo socialinės aplinkos, t. y. socialinių normų ir nuostatų valentingumo ir lankstumo, labiausiai priklauso socialinės integracijos sėkmė, arba, priešingai, nesėkmė. Didesnė negalė jokių būdu nereiškia socialinės dezadaptacijos. Ne tiek sutrikimo pobūdis ar jo stiprumas yra negalės esmė, kiek jam suteikiama reikšmė (Ruškus, J., 2002, P. 110).

Pastaroji teorija taip pat susilaukia kritikos: J. Ruškus ir G. Mažeikis (2007, P. 12) pažymi, kad šiandien socialinės integracijos konceptas yra vulgarizuotas, t. y. ne tik praradęs aiškiai apibrėžtą, operacionalizuotą turinį, tačiau iš dalies ir savo prasmę. Neįgaliųjų socialinės integracijos tiek praktikos, tiek analizės tradicijos atsidūrė savotiškame akligatvyje, sukasi uždaramame rate. Socialinės integracijos turinys bei prasmė nebėra reflektuojami, kiekvienas socialinis veiksmas dėl neįgaliųjų vadinamas socialine integracija. Šią problemą autoriai siūlo spręsti pragmatinio proveržio idėja, kurios esmė ir tikslas yra akcentuoti neįgaliųjų turimus privalumus: sensorinius, emocinius, egzistencinius, lyderystės, komandinio darbo ir kitus, siekiant parodyti jų aktyvaus ir originalaus, visaverčio gyvenimo atvejus. Pragmatiniu proveržiu atsisakoma norminančio, vienodinančio ir nuviliančio integracijos požiūrio, o priešingai, plėtojamas neįgaliųjų privalumus atskleidžiantis, į neįgaliųjų ir jų aplinkos galimybes ir aktyvumą orientuotas, būtiškąsias perspektyvas atskleidžiantis požiūris. Neįgalumas yra reliatyvus priklausomai nuo socialinės aplinkos atvirumo/uždarumo įvairovei, kitoniškumui, refleksijai.

Anksčiau išvardytų neįgaliųjų integracijos teorijų kontekste aktuali teisės socialinės integracijos funkcija – tai teisės kūrimas ir jos įgyvendinimas siekiant užtikrinti ir išsaugoti visuomenės narius

jungiančią ir visą visuomenę persmelkiančią socialinę tvarką, kuri palaikytų ir skatintų santykinai susitelkusios visuomenės stabilų gyvenimą (Šlapkauskas V., 2004, P. 453). Ši funkcija įgalina neįgaliųjų teisės doktriną teisinio personalizmo sampratos požiūriu vertinti kaip pastoviai atsinaujinančią sistemą.

2. OBJEKTINĖ TEISĖ KAIP NEĮGALIŲ ASMENŲ SUBJEKTINĖS TEISĖS UŽTIKRINIMO GARANTAS

2.1. Objektinės teisės ir neįgalių asmenų subjektinės teisės santykis

Objektinės teisės vaidmuo realizuojant neįgaliųjų subjektinę teisę. Objektinė teisė – tai visiems bendras reikalaujamo elgesio modelis, pagrįstas subjektinių teisių ir pareigų pusiausvyra (reikalavimas derinti savo naudą su artimo nauda). Šiuolaikinės (demokratinės) teisės esmę išreiškia personalistinės teisės samprata, kuri, grįsdama subjektinės teisės pirmumą, o jos specifika siedama su leidimų ir paliepiamų vienove, duoda pagrindą objektinės teisės (valstybės kuriamos) specifika „išvesti“ iš subjektinės teisės specifikos: objektinė teisė kuriama subjektinei teisei ir jos formuluojamiems principams konkretinti, sankcionuoti ir jų įgyvendinimui organizuoti (Vaišvila, A., 2004, P. 132; 2001, P. 24).

Dėl negalės apribotų individo galimybių dalyvauti lygiaverčių mainų procese ir taip garantuoti savo egzistenciją teisių ir pareigų pusiausvyros pagrindu, neįgaliesiems/neveiksniems asmenims gali būti taikoma išimtis – galimybė įgyti subjektinę teisę, nevykdant pareigų (t. y. nedalyvaujant lygiaverčių mainų procese). Objektinė teisė šią galimybę įtvirtina kaip privilegiją neįgaliesiems, tačiau tai vykdo tik tuo atveju, kai kiti asmenys (visuomenė) ar valstybė prisiima už juos tas pareigas, kurios būtinos neveiksnių asmenų leidimui į tam tikrą gerį legalizuoti.

Mokslinėje literatūroje yra išskiriamos tokios asmenų teisės: pilietinės (asmeninės), politinės, socioekonominės. V. Šlapkauskas (2004, P. 451) pažymi, kad žmogaus socialinės raidos samprata pabrėžia žmogaus socioekonominės teises, kurių esmė yra priešinga asmeninių (pilietinių) ir politinių teisių esmei. Asmeninių (pilietinių) ir politinių teisių esmė yra valstybinės valdžios ribojimas, aiškiai apibrėžiant minimalios asmeninės laisvės erdvę, o socialinės teisės, atvirkščiai, išplečia valstybės veiklos sritį. Socioekonominėms teisėms įgyvendinti, priešingai nei negatyviosioms teisėms, reikalinga aktyvi valstybės pagalba, jos stumiantysis veiksnys arba pozityvus elgesys, grindžiamas visuomenės solidarumu.

Remiantis šiuo požiūriu galima teigti, kad dažniausiai neįgalių asmenų teisingumas tiesiogiai virsta subjektine teise (privilegija) toje srityje, kurioje visuomenė/valstybė vykdo aktyvią pagalbą - įgyvendinant socioekonominės teises. Kadangi valstybinė valdžia ribojama asmeninėmis (pilietinėmis) ir politinėmis teisėmis, kurios yra žmogaus laisvės garantas, neįgaliesiems (taip pat turintiems lygią teisę su sveikaisiais į laisvę) negali būti taikoma išimtis privilegijai šioms teisėms įgyti, nes asmeninės (pilietinės) ir politinės teisės įgyvendinamos savarankiškai, be valstybės pagalbos: valstybinė valdžia kaip tarpininkas neturi teisės subjektinės teisės lygmeniu už neįgalų asmenį vykdyti pareigą, būtiną neįgaliojo asmeninei subjektinei (pilietinei ir politinei) teisei

realizuoti, dėl kurios neįgaliojo teisnumas tiesiogiai virstų subjektine teise, nes taip pažeistų visos visuomenės narių lygybę (pavyzdžiui, valstybė neprisiima už neįgalųjį pareigos vykdyti tam tikrą veiklą, dėl kurios šio asmens teisnumas tiesiogiai virstų subjektine teise jam tapti Seimo nariu (politine teise) arba gauti aukštojo mokslo baigimo diplomą (pilietine teise)). Neįgaliam asmeniui sudaroma galimybė įgyti šias teises savarankiškai, įtvirtinant jas teisnumo lygmenyje. Šiuo aspektu objektinė teisė neviršija subjektinės teisės specifikos, o valstybė vykdo savo pagalbą neįgaliesiems subjektinės teisės lygmenyje, prisiimdama pareigą jų socioekonominėms teisėms legalizuoti, kurios padeda neįgaliesiems realizuoti savo pilietines ir politines teises. Socioekonominės teisės nėra stabilios, nes, kaip teigia A. Vaišvila (2001, P. 24), priklauso nuo valstybės ekonominio pajėgumo prisiimti neįgalių asmenų pareigas. Socioekonominės teisės yra neįgaliųjų pilietinių ir politinių teisių įgyvendinimo priemonė ir garantas.

Neįgalių asmenų subjektines politines teises objektinė teisė gali riboti teisnumo ir subjektinės teisės lygmenimis tokia apimtimi, kuri reikalinga užkardinti grėsmes visuomenei (pavyzdžiui, kad sutrikusios psichikos žmogus negalėtų vadovauti valstybei, nes jo priimti sprendimai gali būti pavojingi visuomenei: LR Konstitucijos (1992) 88 str. 6 d. teigiama „Respublikos Prezidento įgaliojimai nutrūksta, kai: ... Seimas, atsižvelgdamas į Konstitucinio Teismo išvadą, 3/5 visų Seimo narių balsų dauguma priima nutarimą, kuriuo konstatuojama, kad Respublikos Prezidento sveikatos būklė neleidžia jam eiti savo pareigų.“). Tuo tarpu pilietinės neįgalaus asmens teisės objektinės teisės pagalba patenka į visuotinių pilietinių teisių kategoriją, kadangi neįgalieji yra visuomenės dalis ir tokiu būdu jiems užtikrinamos lygios teisės su kitais visuomenės nariais.

Kalbėdami apie neįgalių asmenų socialinį – politinį dalyvavimą⁵⁶ J. Ruškus ir G. Mažeikis (2007, P. 97) pabrėžia, kad judėjimo negalę turintys asmenys geriausiai ir greičiausiai gali integruotis į socialinio – politinio dalyvavimo sritis (pavyzdžiui, JAV prezidentas Franklinas D. Roosveltas, turėjęs judėjimo negalę nuo 1921 metų). Tai įgalina daryti ir tolerancija, ir materialinės aplinkos pritaikymas jų judėjimui bei sparčiai besiplečiantys virtualūs internetiniai pasauliai, kur ši negalė neturi reikšmės. Aklieji ir klausos negalę turintys asmenys taip pat gali būti gana lengvai integruojami į socialinę politinę aplinką (pavyzdžiui, LR Seimo narys Edvardas Žakaris, kuris turi regėjimo negalę, tačiau yra labai aktyvus politikas). Jų atstovavimo interesai yra didesni, ypač kurčiųjų bendruomenės linkusios sudaryti atskiras socialines grupes ir ginti savo pasaulėžiūrą. Kur kas sudėtingiau kalbėti apie psichikos negalę turinčių asmenų politinį dalyvavimą, turint omenyje, kad šiuo požiūriu jų teisės gali būti ribojamos (Lietuvos Respublikos civilinio kodekso 2.10 str. 1 d. „Fizinis asmuo, kuris, dėl *psichinės ligos arba silpnaprotystės negali suprasti savo veiksmų reikšmės ar jų valdyti*, gali būti teismo tvarka pripažintas neveiksniu.“). Socialinis-politinis visų

⁵⁶ Socialinis – politinis dalyvavimas čia aiškinamas kaip aktyvus pavienių asmenų, jų grupių ar bendruomenių dalyvavimas viešosios politikos sferose priklausomai nuo masto, kuris prieinamas negalę turinčiam asmeniui (Ruškus, J., Mažeikis, G., 2007, P. 97)

asmenų dalyvavimas yra tiesiogiai susijęs su šių asmenų gebėjimu atstovauti savo bendruomenės pasaulėjautai, pasaulėžiūrai, įvairiausiems socialiniams ir kultūriniais interesams. Šie gebėjimai savo ruožtu priklauso nuo visos aibės kompetencijų: atvirumo neįgaliųjų bendruomeniškumui nuostatų, nuo moralumo arba etiškumo dimensijų, kuris lemia asmens įsitikinimų gelmę ir atstovavimo ryžtą bei kūrybingumą. J. Ruškus ir G. Mažeikis (2007, P. 97) pažymi, kad neįgaliųjų socialinį – politinį dalyvavimą dažniausiai riboja metafizinės etikos arba moralės teorijos, primetančios visuomenės nariams abstrakčius, dažniausiai gana susvetimėjusius elgesio modelius arba „sveiko proto“ (common sense) nuostatas, kurios neretai yra regresyvios neįgaliųjų ar kitų socialinių, kultūrinių mažumų atžvilgiu. Štai kodėl, aiškinant socialinio-politinio dalyvavimo fenomeną, yra būtina kalbėti apie alternatyvias pasaulėjautas ir žinojimo būdus, kurie suponuoja kitokius reikalavimus, nei tai darytų „sveiko proto“ žmogus.

Teisingumo neįgaliųjų atžvilgiu vykdymas. Dėl anksčiau išvardintų priežasčių pilietinių ir politinių teisių srityje neįgaliesiems gali būti taikoma *teisingumo vykdymo* kategorija iki tokios apimties, nuo kurios neįgalus asmuo gali savarankiškai vykdyti pareigas subjektinei teisei įgyti. A. Vaišvila (2004, P. 132) teisingumo vykdymą apibrėžia kaip konkretaus asmens subjektinių teisių susiaurinimą tokiu mastu, koku tų teisių turėtojas atsisakė vykdyti pareigas, kurių vykdymą įstatymai laiko būtinu, siekiant legalizuoti to asmens teises visuomenėje. Teisingumo vykdymo kategorija netaikoma⁵⁷ arba taikoma ribotai⁵⁸ tik asmenims, kurie dėl psichikos sutrikimo negalėjo suvokti savo atliekamos veikos pavojingumo arba valdyti savo veiksmų, tačiau kitas negalės rūšis (fizinę, sensorinę) turintiems asmenims šios kategorijos taikymas yra privaloma (pavyzdžiui, fizinę arba klausos negalę turintis asmuo gali suvokti ir yra pajėgus įvykdyti su intelektine sfera susijusią pavojingą veiklą – apgaulingą buhalterinės apskaitos tvarkymą ir pan.). Kadangi nepavyko aptikti statistikos duomenų apie fizinę, sensorinę negalę turinčius asmenis, įvykdžiusius pavojingą visuomenei veiklą, galima teigti, kad ši sritis reikalauja detalesnių mokslinių tyrimų. Statistikos departamentas⁵⁹,⁶⁰ pateikia duomenis tik apie įkalintus asmenis, sergančius priklausomybe nuo

⁵⁷ Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso (2000) 17 straipsnyje teigiama, kad asmuo yra nepakaltinamas, jeigu darydamas šio kodekso uždraustą veiklą jis dėl psichikos sutrikimo negalėjo suvokti jos pavojingumo arba valdyti savo veiksmų. Asmuo, teismo pripažintas nepakaltinamu, neatsako pagal šį kodeksą už padarytą pavojingą veiklą. Jam teismas gali taikyti šio kodekso 98 straipsnyje numatytas priverčiamąsias medicinos priemones.

⁵⁸ Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso (2000) 18 straipsnyje teigiama, kad asmenį teismas pripažįsta ribotai pakaltinamu, jeigu darydamas šio kodekso uždraustą veiklą tas asmuo dėl psichikos sutrikimo, kuris nėra pakankamas pagrindas pripažinti jį nepakaltinamu, negalėjo visiškai suvokti pavojingo nusikalstamos veikos pobūdžio ar valdyti savo veiksmų. Asmuo, padaręs baudžiamąjį nusizengimą, neatsargų arba nesunkų ar apysunkų tyčinį nusikaltimą ir teismo pripažintas ribotai pakaltinamu, atsako pagal baudžiamąjį įstatymą, tačiau bausmė jam gali būti švelninama remiantis šio kodekso 59 straipsniu, arba jis gali būti atleistas nuo baudžiamosios atsakomybės ir jam taikomos šio kodekso 67 straipsnyje numatytos baudžiamojo poveikio priemonės arba šio kodekso 98 straipsnyje numatytos priverčiamosios medicinos priemonės. Asmuo, padaręs sunkų arba labai sunkų nusikaltimą ir teismo pripažintas ribotai pakaltinamu, atsako pagal baudžiamąjį įstatymą, tačiau bausmė jam gali būti švelninama remiantis šio kodekso 59 straipsniu.

⁵⁹ Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės (2006). Nusikalstamumas ir teisėsaugos institucijų veikla 2005. Vilnius, P. 27.

narkotikų ir alkoholio, bei sergančius pavojingomis užkrečiamomis ligomis (aktyvios formos tuberkuloze, žmogaus imunodeficito virusu (ŽIV)). Ši informacija aktuali tiesiogiai kartu su šiais asmenimis atliekančiais bausmę nuteistiesiems ir juos prižiūrinčiam personalui dėl grėsmės užsikrėsti šiomis ligomis, tačiau duomenų apie fizinę ir sensorinę negalę turinčius įkalintus asmenis laisvės atėmimo įstaigose nepateikta. Galima tik spėlioti, kokia yra pastarųjų asmenų teisių padėtis įkalinimo įstaigose ir integracijos į įkalintųjų sveikųjų bendruomenę praktika (statusas, tarpusavio santykiai, įkalinimo įstaigų aplinkos pritaikymas neįgaliesiems ir pan.). A. Petkaus (2001, P. 93) teigimu, kriminalinės subkultūros nuostatos labai prieštarauja visuomenėje viešpataujančioms vertybėms ir neretai kelia joms tiesioginę grėsmę. Patekęs į tokią mikrogrupę, perėmęs joje egzistuojančią subkultūrą, asmuo lyg ir atsiriboja nuo bendrų socialinių draudimų, tačiau neretai toks socialinių draudimų pažeidimas kriminalinėje subkultūroje yra vertinamas teigiamai arba net skatinamas. Įkalinimo įstaigose susiformuoja savarankiška konkrečios socialinės mikroaplinkos kultūra, apimanti tiek kriminalinius, tiek ne kriminalinius požymius (uždaros grupės subkultūra). Remiantis išdėstytu požiūriu galima manyti, kad kriminalinės subkultūros kontekste fizinę arba sensorinę negalę turinčių asmenų, kaip įkalinimo įstaigose vykstančio socialinių mainų proceso partnerių, statusas (o dėl to ir galimybė įgyti subjektinę teisę, neatliekant pareigos) priklauso nuo šioje subkultūroje susiformavusių moralės ir etikos normų, o ne valstybės įtvirtintų socialinių draudimų, kadangi įkalintų asmenų tarpusavio santykiai formuojasi remiantis ne pozityviosios, o jėgos teisės principais. Šios subkultūros suformuotos moralės ir etikos normos neįgalių asmenų atžvilgiu transformuojamos į daugumą sudarančios įkalintųjų sveikųjų asmenų bendruomenės norėjimą ir galėjimą prisiimti už įkalintus neįgaliuosius vykdyti pareigas, būtinas neįgaliesiems subjekotinei teisei įgyti. Šiuo atveju įkalintųjų bendruomenė atlieka tam tikrą valstybės vaidmenį, kadangi šioje bendruomenėje taip pat egzistuoja hierarchinė struktūra, elgesio taisyklės ir savotiška „neformali teisėtvara“⁶¹. Kadangi nuo visuomenės izoliuotoje aplinkoje ištekčiai yra labai riboti, tikėtina, kad kriminalinėje subkultūroje vyksta aštresnė nei atvirose struktūrose kova dėl subjektinės teisės konkrečiam gėriui įgyti, o dėl to yra mažesnis geranoriškas dalijimasis šiuo gėriu, nereikalaujant atlikti pareigos. Šis gėris tampa sunkiai pasiekiamas fizinę ar sensorinę negalę turinčiam asmeniui, neišgalinčiam konkuruoti su sveikaisiais įkalintais asmenimis.

Pažymėtina ir tai, kad nepateikiami statistiniai duomenys ne tik apie įkalintus neįgaliuosius, bet ir neįgalius asmenis, nukentėjusius nuo nusikalstamų veikų, nors yra visiškai akivaizdu, kad asmenys, turintys negalę, patenka į asmenų kategoriją, kurie dėl savo mažesnių nei kiti visuomenės

⁶⁰ Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės (2007). Nusikalstamumas ir teisės saugos institucijų veikla 2006. Vilnius, P. 26.

⁶¹ Plačiau žr.: Petkus, A. (2001). Kriminalinė subkultūra ir jos įtaka recidyviniam nusikalstamumui// Jurisprudencija. Nr. 20 (12), P. 93-98.

nariai gebėjimų, yra labiau pažeidžiami, todėl gali būti nepajėgūs savęs apsaugoti nuo pavojaus (vaikai, moterys, pagyvenę asmenys ir pan.).

Teisingumo vykdymo taikymas psichikos negalę turintiems asmenims, įvykdžiusiems pavojingą visuomenei veiką, yra įgijęs specifinę formą. Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso (2000) 98 straipsnis apibrėžia *priverčiamųjų medicinos priemonių taikymo* galimybę nepakaltinamiems ar ribotai pakaltinamiems asmenims: „Asmenims, teismo pripažintiems nepakaltinamais ar ribotai pakaltinamiems, taip pat asmenims, kuriems po nusikalstamos veiklos padarymo ar bausmės paskyrimo sutriko psichika ir dėl to jie negali suvokti savo veiksmų esmės ar jų valdyti, teismas gali taikyti < ...> priverčiamąsias medicinos priemones <...>“. Tyrimų rezultatai (Ruškus, J., 2001. P. 21) rodo, kad protinė negalė sukelia nepalankiausias nuostatas. Dėl psichikos sutrikimo asmeniui būdingas savitas, o todėl išsiskiriantis nuo visuomenėje priimtose normos, mąstymo būdas, sąlygojantis neįgalaus asmens elgesį visuomenėje. Neįprastos visuomenei psichikos negalę turinčio asmens reakcijos į situacijas sukuria sveikųjų visuomenei nesuprantamo ir neprognozuojamo savo elgesiu asmens, kuris nesugeba kontroliuoti savo elgesio, išpūdį. Ši išpūdį dar labiau sustiprina psichikos sutrikimą turinčio asmens įvykdyta pavojinga veika. Jau gana seniai žinoma, kad bendroje populiacijoje delinkventų, ypač delinkventų recidyvistų, intelektas yra žemesnis nei nedelinkventų. Šis skirtumas nėra mažas (apytikriai intelekto koeficientas skiriasi 8 balais). Neuropsichologiniai sutrikimai, susiję su dėmesio trūkumu ir hiperaktyvumu, didina asocialaus elgesio galimybę (T. Hirchsi, Hindelang (1997), Moffit (1990) (cit. iš Žukauskienė, R., 2006, P. 222). Kadangi psichikos sutrikimas yra ne socialinio, o organinio pobūdžio, visuomenė, siekdama išvengti šio asmens pavojingos veikos pasikartojimo, taiko jam priverčiamąsias medicinos priemones. Šių priemonių taikymo pasirinkimas priklauso nuo psichikos negalę turinčio asmens įvykdytos veikos pavojingumo lygio, kuris sąlygoja šio asmens izoliacijos nuo visuomenės laipsnį:

1) ambulatorinį stebėjimą pirminės psichikos sveikatos priežiūros sąlygomis (ambulatorinį stebėjimą teismas taiko asmeniui, kurio dėl padarytos veikos pavojingumo ir jo psichikos sutrikimo nereikia stebėti ir gydyti stacionare arba kuris gali toliau ambulatoriškai gydytis, kai po stacionarinio gydymo jo psichikos būklė pagerėja);

2) stacionarinį stebėjimą bendro stebėjimo sąlygomis psichikos sveikatos priežiūros įstaigose (jį teismas taiko asmeniui, kurį dėl jo psichikos sutrikimo reikia stebėti ir gydyti stacionare);

3) stacionarinį stebėjimą sustiprinto stebėjimo sąlygomis specializuotose psichikos sveikatos priežiūros įstaigose (taikomas asmeniui, kuris dėl padarytos veikos pavojingumo ir jo psichikos sutrikimo stebimas ir gydomas specializuotame stacionare);

4) stacionarinį stebėjimą griežto stebėjimo sąlygomis specializuotose psichikos sveikatos priežiūros įstaigose (jį teismas taiko asmeniui, kuris kėsinosi į žmogaus gyvybę ar sveikatą, dėl

psichikos sutrikimo yra ypač pavojingas aplinkiniams ir turi būti stebimas bei gydomas specializuotame stacionare).

Teismas nenustato priverčiamųjų medicinos priemonių taikymo laiko. Jos taikomos, kol asmuo pasveiksta arba pagerėja (Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso (2000) 98 straipsnis).

Šiuo atveju teisingumo vykdymas siejamas su priverstiniu psichikos negalę turinčių asmenų gydymu, taikant medikamentus ir priverstinę izoliaciją. Izoliacijos sąlygomis medicinos personalas atidžiai stebi ir kontroliuoja psichikos negalę turinčio asmens, įvykdžiusio pavojingą veiką, elgesį, tuo būdu neišvengdamas kišimosi į privatų asmens gyvenimą. Todėl labai svarbu išvesti privataus gyvenimo stebėjimo ir kontrolės skiriamąją ribą bei įvertinti, kur prasideda ir baigiasi psichikos negalę turinčių asmenų, įvykdžiusių pavojingą veiką, savarankiškumo prisiimti pareigą subjektinei teisei įgyti galimybių riba. Galima manyti, kad psichikos negalę turinčių asmenų izoliacija formuoja savitą (būdingą ir kitoms uždarams visuomenės struktūroms) subkultūrą, kurioje vystosi specifiniai santykiai šioje bendruomenėje vykstančiame mainų procese. Dėl ypač išreikšto psichikos negalę turinčių asmenų elgesio stebėjimo ir kontrolės šiame procese didelį vaidmenį vaidina šių įstaigų medicinos personalas, kuriam valstybė (pozityvioji teisė⁶²) suteikia teisę vykdyti minėtas funkcijas. J. Žeimantienės (red., 2005, P. 6) teigimu, kuo ilgiau uždarų institucijų sistema bus valstybės proteguojama, kaip pagrindinis psichikos pacientų ir sutrikusio intelekto asmenų priežiūros bei socializacijos būdas, tuo daugiau lėšų ir pastangų ilgainiui prireiks ją reformuojant. Kadangi šiuo metu pensionatai ir psichiatrijos ligoninės yra paslaugų teikimo monopolistai, nenuostabu, kad nėra jokios motyvacijos keisti šią sistemą.

Teisingumo vykdymo taikymas, susiaurinant neįgaliųjų teises už pareigų nevykdymą, negalioja tik socioekonominių teisių srityje, kadangi visuomenė/valstybė šiuo atveju netaiko reikalavimo neįgaliesiems vykdyti tas pareigas socioekonominėms teisėms įgyti, nes jų vykdymą prisiėmė pati.

Objektyvioji tiesa – diagnostikos metodas neįgalaus asmens subjektinės teisės savarankiško įgyvendinimo galimybei nustatyti. Objektyvioji tiesa (reikšminga jurisprudencijai) – tai nustatytas faktas, kad konkretaus asmens (institucijos) elgesys neperžengia teisių ir pareigų pusiausvyros ribų (teisėtas elgesys) arba asmuo atsisakė vykdyti jo teises legalizuojančias pareigas ir šitaip sugriovė šią pusiausvyrą (teisės pažeidimas) (Vaišvila, A., 2004, P. 132). Šiuo autoriaus požiūriu, kur negalima nustatyti objektyvios tiesos konkrečioje byloje, ten negali būti įgyvendinamas ir teisingumas, nes neįmanoma nustatyti, ar konkretus asmuo, naudodamasis subjektinėmis teisėmis, realiai atsisakė vykdyti pareigas, kuriomis jis privalėjo legalizuoti šį naudojimąsi. Reikalas teisti atsiranda dėl to, kad asmuo naudojasi leidimais (teise) nevykdydamas

⁶² Pozityvioji teisė – visuotinai privaloma teisė, kurioje imperatyvų privalomumas garantuojamas ne tik abipuse nauda ir yra suteikiamas valstybės valia. Ši valia, įsipareigodama garantuoti teisių ir pareigų vienovės imperatyvus valstybės prievarta, lemia tai, kad teisė tampa privalomesnė už moralę ir šiuo atžvilgiu ji – daugiau negu moralė. Nuo to momento prigimtinė teisė virsta pozityviaja (lot. *positivus* – nustatytas) (Vaišvila, A., 2004, P. 134).

atitinkamų paliepiamųjų (pareigų) ir šitaip pažeidžia įstatymuose įkūnytą visų žmonių teisinę lygybę ir keitimosi paslaugomis lygiavertiškumą.

L. Baublys (2003, P. 27) pažymi, kad šiuo metu dėl ilgalaikės tradicijos suformuotų vertybių pripažinimo natūraliomis, būtinai egzistuojančiomis duotybėmis, vakarietiškos tradicijos šalyse išsivystė procedūrinio teisingumo teorijos. Jų išskirtinis bruožas yra tas, kad dėmesys sutelkiamas į kuo teisingesnį sprendimo priėmimo procesą, jo taisykles, paliekant teisinio arba dorovinio diskurso dalyviams patiems formuoti jų įsitikinimus. Ši tendencija stebima ir neįgaliųjų teisės doktrinoje, kurioje objektyviai tiesai nustatyti svarbūs šie aspektai:

1) asmens negalėjimo suprasti savo veiksmų reikšmės ar jų valdyti vertinimo procedūra kiekvienu atveju turi būti vykdoma taikant *individualizavimo* principą, pasitelkiant į pagalbą medicininę ekspertizę (plačiau apie tai skaitykite skyriuje „Mokslinių tyrimų apžvalga“);

2) asmens negalėjimo suprasti savo veiksmų reikšmės ar jų valdyti vertinimo procedūra yra *tęstinė*, fiksuojanti šio asmens suvokimo pokyčius per tam tikrą laikotarpį, kadangi neįgalus asmens sutrikimas ir poreikiai gali būti kintantys. Pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos civilinio kodekso (2000) 2.10 straipsnis teigia, kad „jeigu pripažintas neveiksniu asmuo pasveiksta arba jo sveikata labai pagerėja, teismas pripažįsta jį veiksniu“, o Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso (2000) 98 str. 6 dalyje apibrėžta privaloma teismui norma ne rečiau kaip kartą per šešis mėnesius pagal sveikatos priežiūros įstaigos išvadą spręsti klausimą dėl priverčiamųjų medicinos priemonių taikymo pratęsimo, rūšies pakeitimo ar jų taikymo panaikinimo.

Remiantis šiais išvardytais aspektais galima teigti, kad objektyvioji tiesa yra diagnostikos metodas neįgalus asmens subjektinės teisės savarankiško įgyvendinimo galimybei nustatyti. Abiem išvardintais atvejais objektinė teisė objektyvios tiesos pagalba siekia išsiaiškinti konkretaus asmens subjektinių teisių susiaurinimo galimybių ribas tokiu lygmeniu, kad nepažeistų negalę turinčio asmens, kurio negalė sąlygoja nesugebėjimą vykdyti pareigas, subjektinių teisių, į kurias jis gali pretenduoti, nevykdydamas pareigų (t. y. neviršyti neįgalių asmenų teisių susiaurinimo daugiau nei būtina teisingumo vykdymui neįgaliųjų atžvilgiu). Galima pažymėti, kad *individualizavimo* ir *įvertinimo tęstinumo* metodai naudojami ir specialiojoje psichologijoje bei pedagogikoje, diagnozuojant neįgalių asmenų vystymosi ypatumus⁶³. Be šių metodų yra ir kiti, kuriuos galima naudoti neįgaliųjų teisės doktrinoje, siekiant nustatyti objektyvią tiesą:

- **kompleksiškumo metodas**. Jis realizuojamas veikiant interdisciplininės mobiliosios komandos principu. Tyrimo turinį sudaro neįgalus asmens tyrimas ir vertinimas teisiniu, psichologiniu, socialiniu, medicininiu, pedagoginiu⁶⁴ aspektais. Komandos tyrimas leidžia tiksliai

⁶³ Plačiau apie tai: Ališauskas, A. (2002). Vaikų raidos ypatumų ir specialiųjų ugdymo(si) poreikių įvertinimas. Šiauliai, P. 32.

⁶⁴ Neįgalus asmens vertinimas pedagoginiu aspektu svarbus pedagoginiam poveikiui kaip auklėjimo priemonei tolesnei asmens galimo nusikaltimo prevencijai realizuoti.

įvertinti asmens negalės ypatingumą ir jo pobūdį asmens įvykdytos pavojingos veikos kontekste. Šio tyrimo metu atsiskleidžia asmens negalės ypatingumo struktūra, visi jos komponentai: socialinis, psichologinis, pedagoginis ir klinikinis. Išryškėja negalės etiologija, jos įtaka asmens psichikos raidai (biologiškai sąlygotos priežastys), taip pat ugdomojo pobūdžio priemonės (arba jų deficitas), darančios įtaką asmens raidai (socialinės ir pedagoginės priežastys). Šios informacijos surinkimas yra svarbus informacijai, būtinai įtarimams dėl įtariamojo psichikos trūkumų patvirtinti, ir teisingumo vykdymo galimybės nustatyti. Tradiciškai šioje veikloje dalyvauja tyrėjas, teisėjas, medicinos ekspertas, tačiau ši komanda galėtų būti papildyta ir kitais specialistais.

- **visapusiškumo metodas.** Tai toks tyrimas, kurį sudaro du pagrindiniai komponentai: neįgalus asmuo, įvykdžiusio pavojingą veiką, anamnezė ir esamas išsivystymo lygis (somaticinės raidos anamnezė ir esamas lygis, psichinės raidos anamnezė ir dabartinis lygis, pedagoginės raidos anamnezė ir dabartinis lygis). Psichologinis tyrimas negali apsiriboti tik intelekto ar atskirų psichinių pažinimo procesų įvertinimu. Reikia sukaupti išsamią informaciją apie neįgalus asmuo, įvykdžiusio pavojingą veiką, pažinimo veiklą, emocijų bei valios sferas, apie šio asmens individualias asmenybės savybes (temperamentą, charakterį), elgesį ir kt. Šio metodo taikymo galimybes neįgaliųjų teisės doktrinoje ištyrė J. Kanapeckaitė (2005, P. 48). Autorė išskyrė tokius kriterijus, kuriuos reikėtų išsiaiškinti, norint nustatyti objektyvią tiesą: išprusimą, kalbėjimą (rašto ir verbalinę kalbą), išorę (išorinius kūno anatomijos požymius, funkcinis požymius, aprangą), fizinę sveikatos būklę. J.Kanapeckaitė rekomenduoja rinkti informaciją, būtiną įtarimams dėl įtariamojo psichikos trūkumų patvirtinti, remiantis tokiais šaltiniais: artimųjų giminaičių bei šeimos narių parodymais, paties įtariamojo parodymais, materialiais objektais, priklausančiais įtariamajam ir rastais jo gyvenamojoje vietoje ar prie jo, nusikalstamos veikos įvykdymo aplinkybėmis.

- **negalės ypatybių fiksavimas natūraliai veikiant.** Asmuo gali objektyvizuoti savo galimybes tik veikdamas. Laboratorinėmis sąlygomis tiriamo asmens psichikos negalės ypatybių fiksavimas gali būti netikslus, nes izoliuotas nuo aplinkos asmuo jau pats savaime patiria stresą. Natūraliomis sąlygomis jo realizuojamas elgesio modelis gali žymiai skirtis. Šis metodas svarbus ir vykdant teisingumą neįgaliųjų atžvilgiu: susiaurinant asmens subjektines teises, siekiama sukelti šiam asmeniui tam tikrą diskomforto būseną, kurios norėdamas išvengti asmuo bus priverstas keisti savo elgesį. Ši potencialą galima panaudoti, jei remsimės ne stresinės situacijos sukeltu neįgalus asmens elgesio modeliu, galinčiu išprovokuoti pavojingą veiką, o šio asmens elgesiu natūralioje situacijoje. Daug informacijos apie neįgalų asmenį sukaupsime stebėdami jį įkalinimo arba psichikos sveikatos priežiūros įstaigose. Trumpalaikio tyrimo sąlygomis pagrindinis neįgalus asmens elgesio modelis, pagal kurį sprendžiamą apie šio asmens veikos pavojingumo suvokimo lygį, gali būti eksperimentinė veikla, sumodeliuotos situacijos, užduotys. Remdamiesi eksperimentinės veiklos

rezultatais prognozuojame neįgalaus asmens pavojingos veikos įvykdymo galimybes realioje situacijoje,

- **įtariamojo psichikos trūkumų įvertinimo ir teisingumo vykdymo vienovė.** Įtariamojo psichikos trūkumų atpažinimas ir įvertinimas yra tik pradinis etapas, organizuojant šiam asmeniui teisingumo vykdymą. Neįgalus asmuo tiriamas ir išvada rašoma ne tam, kad priskirtume šį asmenį kuriai nors vystymosi sutrikimų grupei (tai gali būti tik tarpinis uždavinys), bet tam, kad susiaurinę neįgalaus asmens subjektines teises, kartu realizuotume ir jų įvykdytos pavojingos veikos prevenciją, ugdydami šių asmenų naujus elgesio modelius, nuo kurių įsisavinimo sėkmingumo priklauso jų integracija į visuomenę.

Remiantis Valstybinės teismo psichiatrijos tarnybos prie Sveikatos apsaugos ministerijos duomenimis⁶⁵ pastaraisiais metais stebimas ženkliai mažėjantis įtariamųjų, kaltinamųjų atliktų teismo psichiatrijos, psichologijos, narkologijos ekspertizių skaičius: 1999 m. – 2558; 2000 m. – 2341; 2001 m. – 2370; 2002 m. – 2111; 2003 m. – 1484. Iš jų: 1999 m. – 296; 2000 m. – 239; 2001 m. – 246; 2002 m. – 194; 2003 m. – 207 įtariamieji (kaltinamieji) pripažinti nepakaltinamaisiais; 2003 m. – 13 tiriamųjų pripažinti ribotai pakaltinamais (pateiktos ekspertinės išvados). Ši tendencija rodo tobulėjantį diagnostikos metodo taikymą, padedantį tiksliau nustatyti neįgalių asmenų atsakomybės už savo įvykdytą pavojingą veiką laipsnį, ir kartu išryškina ir pačių neįgalių asmenų pareigų atlikimo svarbą visuotiniame mainų procese, siekiant įgyti subjektinę teisę.

2.2. Neįgalių asmenų teisių reglamentavimas tarptautinėje ir Lietuvos teisėje teismo ir subjektinės teisės kontekste

Teisės normos yra teisinio reguliavimo priemonės, norminis visuomeninio santykio modelis, dažniausiai nustatytas ir garantuojamas valstybės. Jos yra „juridiškiausias“, matomiausias teisės elementas. Teisės objektyvizavimosi tarpsnyje teisė iš vidaus susivienija su valstybe (valstybės valdžia), iš kurios ji gauna visuotinį privalomumą ir to privalomumo garantą. Teisė tada pasirodo ne tik kaip elgesio taisyklė, bet ir kaip visuotinai privaloma. (Vaišvila, A., 2004, P. 243).

Neįgalių asmenų teisių reglamentavimas tarptautinėje teisėje. Tarptautinių teisės aktų analizė patvirtina G. Lastauskienės (2004, P. 77) teiginį, kad neįgaliųjų teisės dažnai suformuluotos teismo (potencialių asmens galimybių), o ne subjektinės teisės (dėl kurios gynybos galima kreiptis į teismą) lygmeniu. Ypač tai būdinga socioekonominėms teisėms, itin svarbioms neįgaliems žmonėms. Dėl šios priežasties tokie pareiškimai dažnai išlieka deklaracijomis ir neįgyja teisinio apibrėžtumo. Pastaroji problema aktuali ir visuotinių teisių kontekste: A. Vaišvila (2004, P. 120) pažymi, kad teisės dokumentuose dažnai linkstama nagrinėti teises ir pareigas kaip tarpusavyje

⁶⁵ Valstybinės teismo psichiatrijos tarnybos prie Sveikatos apsaugos ministerijos ataskaitos duomenys (cit. iš Kanapeckaitė, J., 2005, P. 45).

organiškai nesusijusias, kartais kalbama apie negatyvią pareigą naudojantis teisėmis nevaržyti kito asmens teisių, bet ne apie pozityvias pareigas, kuriomis asmuo susikuria subjektinę teisę. Todėl neaiškiai skiriamas teisnumas nuo subjektinės teisės. Teisumo lygmens teisę asmeniui suteikia valstybė savo įstatymais, o subjektinę teisę veiksnus asmuo įgyja pareigų vykdymu.

Teisių ir pareigų kaip organiškai susijusių elementų, išreikštų teisės aktuose, problema gali būti sąlygota tokios priežasties: subjektinė teisė teisinio personalizmo sampratoje apibrėžta kaip tam tikras gėris, kurį įgyja žmogus, legalizuodamas teisę. Pareigų vykdymas šiuo atveju yra priemonė teisei įgyti: neatliksi pareigos, negausi norimo gėrio. Paprastai tam tikras gėris kaip visuotinai žinomas ir pageidaujamas rezultatas įtvirtinamas teisės aktuose teisumo (teisės į teisę) lygmenyje (egzistuoja visiems bendros vertybės – gyvybė, ekonominis, psichologinis saugumas ir pan.). Tačiau pareigos tam gėriui įgyti gali įgauti įvairias formas, pavyzdžiui, siekdamas tapti materialiai apsirūpinusiu žmogus gali pasirinkti įvairias pareigas šiai subjektinei teisei įgyti: ilgai ir sunkiai dirbti arba pirkti loterijos bilietus tam tikrai sumai laimėti. Ir vienu, ir kitu atveju asmuo vykdo pareigas, kurių rezultatas – subjektinė teisė yra ta pati (materialinis atlygis). Dėl šios priežasties kartais sudėtinga pateikti teises ir pareigas kaip organiškai susijusius elementus teisės aktuose, kadangi pareigų formų tai pačiai teisei įgyti gali būti daug.

Teisių atskyrimo nuo pareigų tendencija ryški ir tarptautiniuose teisės aktuose. Paprastai juose išskiriamos tokios asmens teisės: lygybės prieš įstatymą, teisę į nediskriminavimą, teisę į lygias galimybes, teisę į privatų gyvenimą, teisę į gyvybę, teisę į saugumą, teisę būti apsaugotam nuo nežmoniško ir žiauraus elgesio, teisę į savarankiškumą bei visišką integraciją į visuomenę. Tarptautiniuose neįgaliųjų teises reglamentuojančiuose aktuose dominuoja *lygių galimybių teisė*, kuri reiškia, kad visuomenė turi pritaikyti savo turimus išteklius taip, kad kiekvienas individas, įskaitant ir neįgalų asmenį, turėtų lygią galimybę su kitais veikti visuomenėje.

E. Mercer ir E. Rimšaitė (red., 2007, P. 7) pažymi, kad Baltijos šalyse dar dažnai tebesivadovaujama medicininio požiūriu į negalę, nors dominuojantis tarptautinis modelis per pastaruosius 30 metų labai stipriai pasikeitė. Neįgaliųjų asmenų integravimas į visuomenę šiandien suprantamas kaip žmogaus teisių klausimas, o neįgalimas siejamas su „socialiniu modeliu“ arba „žmogaus teisių modeliu“. Anot šio naujo požiūrio, negalė didėja ne dėl asmens skirtybių, bet dėl visuomenės struktūravimo. Išteklių skirstymas, individų tarpusavio sąveika ir kasdieniniame gyvenime naudojamos technologijos apsprendžia socialinę neįgalumo prigimtį. Autorių nuomone, priešingai negu medicininis modelis, socialinis modelis laiko diskriminaciją, teisių ribojimą ir neefektyvius valstybės veiksmus neteisėtu asmens funkcionavimo ir dalyvumo ribojimu. Taigi, valstybė yra atsakinga už aplinkos pritaikymą neįgaliųjų žmonių reikmėms ir tinkamus veiksmus skatinant nešališkumą. Šios koncepcijos yra įtvirtintos tarptautinėje žmogaus teisių doktrinoje.

Tarptautinė teisė yra įpareigojanti ir išdėstyta tarptautinėse sutartyse. Valstybės, ratifikavusios susitarimus ir konvencijas, privalo gerbti, ginti bei užtikrinti jose apibrėžtas teises.

Yra keletas tarptautinių organizacijų, kurių priimti teisės aktai daro didžiulę įtaką tarptautinės neįgaliųjų teisės doktrinos raidai: *Jungtinių Tautų Organizacija* (United Nations, UN) (toliau – JTO)⁶⁶, *Afrikos Sąjunga* (Organization of African Unity, OAU)⁶⁷ (toliau – AS), *Europos Sąjunga* (European Union, EU) (toliau – ES)⁶⁸ ir jos vykdomoji institucija - *Europos Taryba* (Council of Europe, CE) (toliau – ET)⁶⁹, *Amerikos Valstybių Organizacija* (Organization of American States, OAS) (toliau - AVO)⁷⁰. Šių organizacijų priimtus teisės aktus, susijusius su neįgaliųjų teisėmis, galima suskirstyti į keletą grupių:

1. Bendrieji teisės aktai - tarptautiniai visuotiniai žmogaus teisių aktai, kurie nėra specialiai skirti neįgaliųjų teisėms apibrėžti, tačiau dėl šiuose aktuose įtvirtinto visų žmonių lygybės principo juos galima taikyti neįgaliesiems.

Išskirtini šie bendrieji tarptautiniai teisės aktai:

- *Visuotinė žmogaus teisių deklaracija* (Universal Declaration of Human Rights) (JTO) (1948) (3, 7, 21, 23, 25 straipsniai). Ši deklaracija yra vienas iš reikšmingiausių Jungtinių Tautų Organizacijos priimtų teisės aktų ir laikoma visuotiniu žmogaus teisių standartu, sudariusiu normatyvinį pagrindą suformuluoti neįgaliųjų teisių standartus. Pavyzdžiui, 7 straipsnis garantuoja visų asmenų, įskaitant ir neįgaliuosius, lygybę: „visi lygūs prieš įstatymą ir turi teisę, be jokio skirtumo, į lygią įstatymo apsaugą. Visi turi teisę į lygią apsaugą nuo visokios diskriminacijos, pažeidžiančios šią Deklaraciją, ir nuo visokio kurstymo tokiai diskriminacijai“. 25 straipsnis specifiskai išskiria socioekonominės neįgaliųjų asmenų teises, apibrėždamas, kad „kiekvienas žmogus turi teisę į pakankamą gyvenimo lygį, kuris garantuotų jo ir jo šeimos sveikatą ir gerovę, ir ypač į maistą, drabužius, būstą, medicininę priežiūrą ir būtiną socialinį aptarnavimą: jis turi teisę į

⁶⁶ Jungtinių Tautų Organizacija (anksčiau vadinta *Suvienytųjų Nacijų Organizacija*) yra tarpvalstybinė organizacija, kurią sudaro 192 valstybės, t.y. praktiškai visos pripažintos nepriklausomos valstybės. Lietuva į JTO priimta 1991 m. rugsėjo 17 d. [žiūrėta 2007-10-22]. Prieiga per internetą: < <http://www.un.org/aboutun/>>;

⁶⁷ Afrikos Sąjunga yra įkurta tarptautinė organizacija, jungianti 53 Afrikos valstybes. Organizacija įkurta 2002 m. liepos mėnesį Pietų Afrikos Respublikoje, pakeičiant anksčiau veikusias organizacijas – Afrikos Ekonominę Sąjungą ir Afrikos Vienybės Organizaciją. [žiūrėta 2007-10-22]. Prieiga per internetą: < <http://www.africa-union.org/root/au/index/index.htm> >;

⁶⁸ Europos Sąjunga yra įkurta 27 valstybių ekonominė ir politinė sąjunga. Europos Sąjungos pirmtakas – Europos anglių ir plieno susivienijimas, kurį įkūrė 6 valstybės 1951 m. balandžio 18 d. Įsteigtos šios bendros institucijos: Europos parlamentas (asamblėja), Europos komisija ir Europos taryba. [žiūrėta 2007-10-22]. Prieiga per internetą: <http://europa.eu/index_lt.htm >;

⁶⁹ Europos Taryba yra įkurta pirmoji Europos politinė organizacija, jungianti 47 valstybes nares. Ji įkurta 1949 m. gegužės mėnesį Romoje. Europos Taryba atstovauja Europos Sąjungos valstybių narių vyriausybėms. Pagrindiniai tikslai: ginti žmogaus teises, demokratiją ir teisėtumą; padėti suprasti Europos kultūros identišumą ir jį vystyti; ieškoti problemų (mažumų diskriminavimo, ksenofobijos ir pan.), su kuriomis susiduria Europos visuomenė ir jas spręsti; padėti įtvirtinti demokratinį stabilumą ir kt. [žiūrėta 2007-10-22]. Prieiga per internetą: <http://www.etib.lt/?s=et_apzvalga&lang=lt>;

⁷⁰ Amerikos Valstybių Organizacija sudaryta iš 35 nepriklausomų Amerikos žemyno valstybių, pasirašiusių AVO chartiją: Šiaurės, Centrinės ir Pietų Amerikos, Karibų šalių. Kubos narystė nuo 1962 m. suspenduota. Organizacijos tikslas: demokratijos stiprinimas, problemų sprendimas, atsižvelgiant į tarpkultūrinius skirtumus, žmonių teisių gynimas. [žiūrėta 2007-10-22]. Prieiga per internetą: <<http://www.oas.org/documents/eng/memberstates.asp>>;

aprūpinimą nedarbo, ligos, invalidumo, našlystės, senatvės ar kitokio pragyvenimo šaltinių netekimo atveju dėl nepriklausančių nuo jo aplinkybių“. Šioje deklaracijoje neįgaliųjų teisės patenka į teismo lygmenį.

- *Amerikos žmogaus teisių konvencija* (American Convention on Human Rights) (1969) (AVO). Ši konvencija neturi specialiai taikomų neįgaliesiems teisės normų, tačiau užtikrina tradicines žmogaus teises. Pavyzdžiui, 24 straipsnis deklaruoja visų asmenų (taip pat ir neįgaliųjų) lygias teises į saugumą.

- *Afrikos chartija dėl žmogaus ir tautų teisių* (African Charter on Human and Peoples' Rights) (1981) (AS). 18 straipsnyje teigiama, kad neįgalūs asmenys turi teisę būti globjami. 16 straipsnis apibrėžia neįgaliesiems teisę į galimybę pasiekti maksimaliai jiems įmanomą geriausią fizinės ir psichinės sveikatos būklę.

- *Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija* (European Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms) (1950) (ET). 5 straipsnyje teigiama, kad kiekvienas žmogus turi teisę į laisvę ir asmens neliečiamybę. Niekam negali būti atimta laisvė kitaip, kaip šiais atvejais ir pagal įstatymo nustatytą tvarką: „< ...> kai psichiškai nesveiki asmenys teisėtai sulaikomi“. Taigi, ši konvencija numato psichinę negalę turinčių asmenų teisių susiaurinimo galimybę, todėl patenka ne tik į neįgaliųjų asmenų teismo, bet ir subjektinės teisės lygmenis.

- *Europos socialinė chartija* (European Social Charter) (1961) (ET). 15 straipsnyje tiesiogiai apibrėžiama neįgaliųjų teisė į savarankiškumą, socialinę integraciją ir dalyvavimą visuomenės gyvenime: padėti jiems įsidarbinti naudojantis visomis priemonėmis, remti jų visišką socialinę integraciją ir dalyvavimą visuomenės gyvenime ir kt.

Bendrieji teisės aktai yra išskiriami *pagal teisių rūšis* (pilietines, politines, ekonomines, socialines, kultūrinės), todėl apibrėžia ir neįgaliųjų teisių rūšis.:

- *Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas* (International Covenant on Civil and Political Rights) (JTO) (1966). Nors neįgaliųjų teisės jame specialiai neišskiriamos, joms apibrėžti tinka šio pakto 26 straipsnis, kuris teigia: „visi žmonės yra lygūs įstatymui ir turi teisę į vienodą, be jokios diskriminacijos įstatymo apsaugą. Šiuo atžvilgiu įstatymas turi drausti bet kokią diskriminaciją ir užtikrinti visiems vienodą ir veiksmingą apsaugą nuo diskriminacijos rasės, odos spalvos, lyties, kalbos, religijos, politinių arba kokių nors kitokių pažiūrų, tautinės ar socialinės kilmės, turtinės padėties, gimimo ar kokio nors kito požymio pagrindu“.

- *Tarptautinis ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktas* (International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR))(JTO) (1966). Šis paktas netiesiogiai susijęs su negale, tačiau neįgaliųjų žmonių teises galima išžvelgti 2 straipsnyje, kuris reglamentuoja šiame Pakte išdėstytas teises įgyvendinti be jokio diskriminavimo dėl rasės, odos spalvos, lyties, kalbos,

religijos, politinių arba kokių nors kitų įsitikinimų, tautybės ar socialinės kilmės, turtinės padėties, gimimo ar dėl kokio nors kito požymio.

- *Amerikos konvencijos protokolas žmogaus ekonominėms, socialinėms ir kultūrinėms teisėms* (Salvadoro protokolas) (Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the area of Economic, Social and Cultural Rights (Protocol of San Salvador) (AVO) (1988). Šio protokolo 18 straipsnyje reglamentuojama speciali teisė neįgaliems asmenims į maksimaliai įmanomą savo asmenybės vystymą. Jis įpareigoja valstybes taikyti specialias pagalbos neįgaliesiems priemones, siekiant jų visiškos integracijos į visuomenę.

Tarptautinių bendrųjų teisės aktų analizėje galima išskirti teisės aktus, susijusius su *neįgalių asmenų apsauga nuo „dvigubos“ diskriminacijos*:

- *Vaiko teisių apsaugos konvencija* (Convention on the Rights of the Child) (JTO) (1989). (2, 6, 12, 23, 28 straipsniai). Šioje konvencijoje negalė įvardijama kaip vienas iš pagrindų, dėl kurių yra draudžiama vaiko diskriminacija. Be to, 23 straipsnis tiesiogiai nurodo neįgalių vaikų teises, kad neįgalūs vaikai turi teisę į orų (visavertį) gyvenimą ir dalyvavimą visuomenės veikloje. Šioje konvencijoje taip pat susiduriama su dvigubos diskriminacijos samprata (dėl amžiaus ir negalės).

- *Moterų diskriminacijos panaikinimo konvencija* (Convention on the Elimination of Discrimination Against Women) (JTO) (1979). Šios konvencijos 3 straipsnyje įtvirtintos lygios teisės visoms moterims, taip pat ir turinčioms negalę. Neįgalios moterys susiduria su dviguba diskriminacija (dėl lyties ir negalės).

Bendraisiais šiuos pateiktus teisės aktus galime vadinti tik sąlygiškai, kadangi jų taikymas yra ribotas teisės aktą priėmusios organizacijos įtakos, kurią jos turi savo valstybėms narėms, arba išėina už šios organizacijos įtakos ribų (pvz., Amerikos Valstybių Organizacija yra suspendavusi narystę Kubai, todėl neturi jai ir įtakos; Europos Sąjunga negali daryti įtakos Amerikos Valstybių Organizacijos valstybėms narėms). Todėl galima manyti, kad visiškai universalių teisės aktų, kuriuos, remiantis lygybės principu, būtų galima taikyti neįgaliesiems, įtvirtinant jų teises, neegzistuoja. Objektinės teisės galimybės šioje srityje yra ribotos, todėl, kalbant apie neįgaliųjų teises ir jų įgyvendinimą pasauliniu mastu, didžiulis vaidmuo tenka prigimtinės teisės kategorijai, pagal kurią visuomenės santykiai su neįgalioju priklauso nuo toje visuomenėje egzistuojančių moralės ir etikos normų. Bendrųjų teisės aktų taikymo srityje neįgaliųjų teisės „susiduria“ su kitų mažiau socialiai apsaugotų visuomenės grupių (moterų, vaikų) teisių įtvirtinimu, apsaugančiu neįgaliuosius nuo „dvigubos“ diskriminacijos.

2. Specialieji teisės aktai, kurie skirti negalę turintiems asmenims kaip iš visuomenės išskirtai atskirai žmonių grupei. Specialiuosius teisės aktus turi ir kitos visuomenėje mažumą sudarančios grupės (vaikai, moterys, tautinės mažumos ir pan.).

- *Neįgaliųjų teisių konvencija (deklaracija)* (Declaration on the Rights of Disabled Persons) (1975) (JTO). Tai pirmasis tarptautinis dokumentas, įtvirtinęs teisės aktuose „negalės“ terminą. Šiame dokumente įtvirtintos neįgalių asmenų pilietinės, politinės, socialinės ekonominės teisės.

- *Amerikos konvencija dėl visų formų diskriminacijos neįgaliesiems asmenims panaikinimo* (Inter-American Convention on the Elimination of All Forms of Diskrimination Against Persons with Disabilities) (1999) (AVS). Ši konvencija reglamentuoja visų formų diskriminacijos panaikinimą ir prevenciją bei numato jų visišką integraciją į visuomenę.

- *Pagrindinis Komentaras 5* (General Comment 5) (JTO, Ekonominių, Socialinių ir Kultūrinių teisių komitetas)(1994). Jis normina valstybių įsipareigojimus nediskriminuoti neįgalių asmenų šiose srityse: moterų ir vyrų lygių teisių (t. y. „dvigubos“ diskriminacijos) (3 str. iš ICESCR), darbo (6-8 str. iš ICESCR), socialinės apsaugos (9 str. iš ICESCR), šeimos apsaugos (10 str. iš ICESCR), pakankamą savo ir savo šeimos gyvenimo lygį (11 str. iš ICESCR), teisę turėti kuo geriausią fizinę ir psichinę sveikatą (12 str. iš ICESCR), teisę į švietimą (13 – 14 str. iš ICESCR), teisę dalyvauti kultūriniame gyvenime ir naudotis mokslo pažangos laimėjimais (15 str. iš ICESCR);

- *Pekino Neįgaliųjų asmenų teisių deklaracija* (Beijing Declaration on the Rights of People with Disabilities) (2000). Ši deklaracija priimta Pasaulio Nevyriausybių Organizacijų viršūnių susitikime. Joje įtvirtinti neįgalių asmenų pilnavertį gyvenimą užtikrinantys standartai, neįgaliosius diskriminuojančių nuostatų panaikinimas ir šių asmenų teisės į lygiavertį su kitais asmenimis dalyvavimą visuomenės veikloje. Galima teigti, kad nevyriausybinių struktūros savo veikla išplečia neįgalių asmenų teismo ir subjekcinės teisės ribas tose srityse, kuriose pozityviosios teisės taikymo galimybės neįgaliųjų atžvilgiu yra ribotos. Valstybė, kuri nepajėgi prisiimti pareigą, dėl kurios neįgaliojo teismo tiesiogiai virstų subjektine teise, susitarimo būdu gali perkelti šią pareigą visuomenės dariniams (bendruomenėms, nevyriausybiniams organizacijoms ir pan.). Tokiu būdu atsiranda galimybė išplėsti neįgalių asmenų teisių įgyvendinimo diapazoną kitų, ne tik valstybės institucijų pagalba. Kad minėtų visuomenės darinių vykdomos pareigos, dėl kurių neįgalūs tiesiogiai įgyja subjektinę teisę, nevirstų prievole, kurią jai priskyrė valstybė, būtinas savanoriškas nevalstybinių visuomeninių struktūrų susitarimas (pavyzdžiui, nevyriausybinių organizacijų susitarimas).

Iš Europos Sąjungos priimtų specializuotų aktų, reglamentuojančių neįgaliųjų teises, galima paminėti:

- *Neįgaliųjų asmenų teisių rezoliuciją* (Resolution on the human rights of disabled people) (1995)(ES);

- *Rezoliuciją dėl grėsmės neįgaliųjų asmenų teisei į gyvybę* (Resolution on threats to the right to life of disabled persons) (1996) (ES). Ši rezoliucija įtvirtina neįgaliųjų kaip pacientų teisę į

gyvybę, į kurią gali kėsintis gydytojai, kai neįgalus asmuo yra vegetuojančios būklės (nesąmoningas) arba ką tik gimęs.

Tarptautinių teisės aktų analizė parodė, kad reglamentuojant neįgaliųjų teises yra taikomas *diferencijavimo* principas (plačiau apie tai skaitykite skyriuje „Mokslinių tyrimų apžvalga“). Šis principas leidžia išskirti tarptautinius neįgaliųjų teises reglamentuojančius aktus į *grupes pagal negalės rūšį*:

a) *Psichikos negalę* turinčių asmenų teises reglamentuojantys tarptautiniai teisės aktai:

- *Psichikos negalę turinčių asmenų teisių deklaracija* (Declaration on the Rights of Mentally Retarded Persons) (JTO, Ekonominių, Socialinių ir Kultūrinių teisių komitetas) (1971). Ji teigia, kad psichikos negalę turintis asmuo turi teisę į maksimalų savo gebėjimų vystymą, tas pačias teises, kaip ir kiti žmonės;

- *Rekomendacija (818) dėl situacijos psichikos ligų srityje* (Recommendation (818) on the Situation of the Mentally Ill) (ET). Ši rekomendacija normina psichikos negalę turinčių asmenų santykius su teisėsaugos institucijomis ir šių asmenų, įvykdžiusių pavojingą veiką, izoliacijos nuo visuomenės sąlygas. Galima teigti, kad ši rekomendacija susijusi su neįgaliųjų asmenų teisių susiaurinimo reglamentavimu, todėl patenka ne tik į teismo, bet ir į neįgaliųjų subjektinės teisės lygmenį (sprendžiama, koku mastu teisių turėtojas atsisakė vykdyti pareigas, kurių vykdymą įstatymai laiko būtinu siekiant legalizuoti to asmens teises visuomenėje (plačiau apie tai skaitykite 2.1. skyriuje „Objektinės teisės ir neįgaliųjų asmenų subjektinės teisės santykis“).

b) *Sensorikos negalę* turinčių asmenų teises reglamentuojantis aktas:

- *Kurčiųjų-aklujų asmenų teisių deklaracija* (Declaration on the Rights of Deaf-Blind Persons) (1979) (JTO). Ši deklaracija įtvirtina klausos ir regos negalę turinčių asmenų lygybę turėti tokias pat teises, kokias turi sveikieji ir visi neįgalūs asmenys.

Taip pat galime išskirti tarptautinių teisės aktų rūšį, reglamentuojančias pagalbos teikimą asmenims, turintiems negalę, ir taip įtvirtinančią neįgaliųjų teises socialinėje-ekonominėje srityje. Šie teisės aktai susiję su įpareigojimu visuomenei/valstybei prisiimti pareigas, kurios būtinos neįgaliam asmeniui subjektinei teisei įgyti:

- *Pasaulinė neįgaliųjų žmonių apsaugos veiksmų programa* (Programme of Action Concerning Disabled Persons) (1981) (JTO). Šis dokumentas apibrėžia pasaulinę strategiją, remiantis kuria siekiama įtvirtinti neįgaliesiems asmenims teisę į reabilitaciją, lygias galimybes, pilnaverčiame neįgaliųjų asmenų dalyvavime visuomenės veikloje, problemų, kurias sukelia negalė, prevenciją.

- *Standartinės taisyklės dėl lygių galimybių negalę turintiems asmenims* (Standard Rules on the Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities) (1993) (JTO). Tai rekomendacinio

pobūdžio dokumentas, kviečiantis JTO valstybes nares siekti įgyvendinti neįgaliųjų teisę į maksimalų savo gebėjimų vystymą.

- *Konvencija (Nr. 159) dėl neįgaliųjų asmenų darbinės reabilitacijos ir užimtumo* (Convention Nr. 159 concerning Vocational Rehabilitation and Employment (Disabled Persons) (1983) (JTO). Šios konvencijos 2, 4 straipsniai įgalina specializuotą Jungtinių Tautų instituciją – Tarptautinę darbo organizaciją - formuoti, įgyvendinti ir periodiškai įvertinti šalių narių nacionalinę politiką neįgaliųjų asmenų darbinės reabilitacijos ir užimtumo srityje. Taip pat ji nustato principus lygioms neįgaliųjų galimybėms šiose srityse užtikrinti.

- *Rekomendacija (1185) dėl neįgaliųjų reabilitacijos politikos* (Recommendation (1185) on Rehabilitation Policies for the Disabled)(1992) (ET). Ji ragina aktyviai dalyvauti šalis nares aktyvizuojant lygias neįgaliųjų teises visuomenėje.

- *Rekomendacija Nr. R(92) dėl neįgaliųjų reabilitacijos politikos* (Recommendation No. R(92) 6 on a Coherent Policy for the Rehabilitation of People with Disabilities) (1992) (ET). Šis aktas įtvirtina teisę neįgaliesiems būti skirtingais, teisę į privatų gyvenimą ir visišką integraciją į visuomenę.

- *Psichikos negalę turinčių asmenų apsaugos ir psichinės sveikatos gerinimo principai* (Principles for the Protection of Persons with Mental Illnesses and the Improvement of Mental Health Care) (1991) (JTO). Šios taisyklės standartizuoja pagalbą psichikos negalę turintiems asmenims: psichikos negalę turinčių asmenų teisę į orumą, teisę į apsaugą nuo ekonominio, seksualinio ir kitokių formų išnaudojimo, fizinės prievartos ir nepalankios aplinkos. Taip pat šios taisyklės įtvirtina psichikos negalę turinčių asmenų pilietines, politines teises, teisę būti išklaustytiems nepriklausomo ir objektyvaus teismo.

Galima teigti, kad tarptautinėje teisės doktrinoje bendrieji (visuotiniai) teisės aktai reglamentuoja neįgaliųjų kaip visuotinių mainų proceso dalyvių lygias su sveikaisiais asmenimis teises. Tuo būdu jie teisinio personalizmo sampratoje įtvirtina visuotinės lygybės principą: visi (taip pat ir negalę turintys) asmenys savo vertybių, teisių atžvilgiu yra lygūs (nė vieno asmens gyvybė, laisvė < ...> nėra svarbesnė už kito asmens tokias pat vertybes). Tačiau šio lygybės principo taikymas suponuoja reikalavimą atsižvelgti į neįgaliems asmenims suteiktą teisę maksimaliai vystyti savo gebėjimus, gauti atitinkančią jų poreikius pagalbą, todėl tarptautinėje teisėje neįgaliųjų teisėms reglamentuoti yra išskiriami specialieji teisės aktai. Juose taikomas diferencijavimo principas: šie aktai yra skirstomi pagal negalės rūšis (psichikos, sensorikos negalę turintiems asmenims), suteikiamą pagalbą. Tarptautiniai teisės aktai, susiję su psichikos negalę turinčių asmenų teisėmis, numato šių asmenų teisių susiaurinimo galimybę (jei kyla grėsmė visuomenei), todėl patenka ne tik į teismo, bet ir subjektinės teisės lygmenį. Tarptautinis teisės aktų pobūdis išryškina visuotinių žmogaus teisių svarbą pasauliniame kontekste, tačiau egzistuojantys skirtingi

tautų kultūrinio identiteto skirtumai gali sukelti šių teisės aktų perkeliamumo ir taikymo problemas, dėl kurių neįgaliųjų teisių, apibrėžtų minėtuose aktuose, įgyvendinimas subjektinės teisės lygmenyje gali būti sunkiai pasiekiamas (plačiau apie tai skaitykite skyriuje „Mokslinių tyrimų apžvalga“).

Neįgalių asmenų teisių reglamentavimas Lietuvos teisėje. Šiuo metu įvairias žmonių, turinčių negalę, sritis Lietuvoje reglamentuoja apie 70 teisės aktų, kurie gali būti skiriami į bendruosius ir specialiuosius.

Iš *bendrųjų teisės aktų* galima išskirti Lietuvos Respublikos Konstituciją (1992), kuri apibrėžia visų Lietuvos Respublikos piliečių, neišskiriant neįgalių asmenų, teises. Prie šių teisės aktų grupės sąlygiškai⁷¹ galima priskirti ir kodeksus: Lietuvos Respublikos administracinių teisės pažeidimų kodeksą (2005), Lietuvos Respublikos baudžiamąjį kodeksą (2000), Lietuvos Respublikos civilinį kodeksą (2000), Lietuvos Respublikos darbo kodeksą (2002).

Kai kuriuose iš šių teisės aktų įtvirtintos ne tik teisnumo lygmens teisės, bet ir pareigos, todėl neįgalūs asmenys, kaip ir visi kiti nariai, dalyvaujantys socialinių mainų procese, turi galimybę vykdydami pareigą įgyti subjektinę teisę į tam tikrą gerį arba jų teisės gali būti susiaurintos, jei jie atsisakė vykdyti pareigas, kurių vykdymą įstatymai laiko būtinu, siekiant legalizuoti to asmens teises visuomenėje. Analizuojant neįgaliųjų teises subjektinių teisių lygmenyje, galima pažymėti, kad Lietuvos Respublikos administracinių teisės pažeidimų kodeksas (2005) ir Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas (2000) reglamentuoja teisių susiaurinimą už tam tikras nustatytas įvykdytas veikas visiems asmenims, tačiau neįgaliesiems asmenims, įvykdžiusiems šias veikas, numatytos atsakomybę lengvinančios aplinkybės. Lietuvos Respublikos administracinių teisės pažeidimų kodekso (2005) 31 str. 10 d. teigia, kad atsakomybę už administracinę teisės pažeidimą lengvinanti aplinkybė yra teisės pažeidėjo neįgalumas (I, II grupių invalidas). Galima teigti, kad ši atsakomybę lengvinančios aplinkybės traktuotė yra pasenusi, kadangi nebeatitinka šiandieninėje visuomenėje vartotinų sąvokų: žodžio *invalidas* yra atsisakyta, naudojamos kitos sąvokos (plačiau apie tai skaitykite 1.2. skyriuje „Šiuolaikinė neįgalumo samprata“). Lietuvos Respublikos baudžiamojų kodekso (2000) 17 str. 2 dalis numato, kad nepakaltinamas (dėl psichikos sutrikimo negalėjusio suvokti savo veikos pavojingumo arba valdyti savo veiksmų) asmuo neatsako už padarytą pavojingą veiką, tačiau teismas jam gali taikyti numatytas priverčiamąsias priemones. Šiuo požiūriu Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas skiriasi nuo Lietuvos Respublikos civilinio kodekso, kadangi pastarajame nenumatytos jokios atsakomybės priemonės neįgaliajam už pareigos nevykdymą. Lietuvos Respublikos darbo kodeksas (2002) neįtvirtina lengvinančių aplinkybių už įvykdytą darbo drausmės pažeidimą (pareigų nevykdymą arba netinkamą jų vykdymą) neįgaliam asmeniui, todėl už šį pažeidimą jam gali būti taikoma drausminė nuobauda.

⁷¹ Kadangi kai kuriuose unifikuotuose teisės aktuose kaip atskiros normos yra išskiriamos neįgaliųjų teisės, galima teigti, kad šiuos aktus galima unifikuotais vadinti tik sąlygiškai.

Lietuvos Respublikos civilinio kodekso (2000) 2.10.1. straipsnis apibrėžia neįgalaus asmens pareigų susiaurinimo galimybę: „fizinis asmuo, kuris dėl psichinės ligos arba silpnaprotystės negali suprasti savo veiksmų reikšmės ar jų valdyti, gali būti teismo tvarka pripažintas neveiksniu“ ir perkelia vykdyti neįgalaus asmens pareigą, kurios nevykdydamas neįgalusis tiesiogiai gali įgyti subjekcinę teisę, to asmens globėjui (2.10.2 straipsnis „Pripažinto neveiksniu asmens vardu sandorius sudaro jo globėjas“; 3.244.1. straipsnis „Neveiksnaus ar ribotai veiksnaus asmens turtą ir jo duodamas pajamas globėjas ar rūpintojas turi naudoti išimtinai neveiksnaus ar ribotai veiksnaus asmens interesais.“). Šią pareigą (atstovauti neįgalųjį) numato ir Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksas (2002), kurio 38 straipsnio 2 dalis teigia „Nepilnamečių nuo keturiolikos iki aštuoniolikos metų, taip pat fizinių asmenų, kurių civilinis veiksnumas apribotas, atstovais pagal įstatymą teisme yra atitinkamai jų tėvai, tėviai ar rūpintojai“. Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekso (2002) 51 straipsnio 1 dalis apibrėžia pareigą dalyvauti gynėjui, ginant asmenų, dėl regos, klausos, kalbos ar kitų savo fizinių ar psichinių trūkumų negalinčių pasinaudoti savo teise į gynybą, teisės. Tai reiškia, kad gynėjas turi prisiimti ir atlikti pareigą prižiūrėti ir atstovauti neįgalųjį tokiu lygmeniu ir apimtimi, kuri užtikrintų, jog nebus pažeistos asmens, kuris dėl negalės negali apginti savo interesų teisme, teisės. Pareigą užtikrinti, kad nebus pažeistos asmens teisės, pagal Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekso 52 straipsnio 2 dalį (2002) prisiima ir ikiteisminio tyrimo pareigūnas, prokuroras ir teismas, turintys teisę spręsti, ar neįgaliui asmeniui būtinas gynėjas, nors neįgalus asmuo ir pareiškė gynėjo atsisakymą, jei kyla abejonių dėl šio asmens galimybės pasinaudoti savo teise į gynybą.

Galima teigti, kad iš šių išvardytų kodeksų neįgaliojo pareigų (atsakomybės) aspektas labiausiai atsispindi Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse (2000) ir Lietuvos Respublikos administracinių pažeidimų kodekse (2005), kuriuose apibrėžtas visų asmenų (taip pat neįgaliųjų) atsakomybės klausimas. Dėl negalės, kurią turi asmuo, jam yra numatytos atsakomybė už įvykdytą veiką lengvinančios aplinkybės.

Lietuvos Respublikos darbo kodekse ir Lietuvos Respublikos civiliniame kodekse įtvirtintos teismo lygmens teisės. Lietuvos Respublikos civiliniame kodekse (2002) teismo lygmens teisės gali tiesiogiai virsti neįgaliojo asmens subjekcinė teise, nevykdamas jam pareigų, kai teismas, pripažinęs asmenį neveiksniu ar ribotai veiksniu, skiria jam globėją ar rūpintoją (pagal Lietuvos Respublikos civilinio kodekso 3. 242 straipsnio 1 dalį). Šiuo atveju neveiksnius asmuo gali tiesiogiai naudotis subjekcinė teise, prisiėmus globėjui ar rūpintojui vykdyti pareigą, kurią turėjo vykdyti pats neįgalus asmuo subjekcinė teisei įgyti. Lietuvos Respublikos darbo kodekse (2002) įtvirtintos specialios apsaugos priemonės neįgaliams darbuotojams, kadangi jiems turint dėl negalės silpnesnius gebėjimus, yra sunkiau konkuruoti darbo rinkoje su kitais darbuotojais, neturinčiais negalės (pvz., Lietuvos Respublikos darbo kodekso 135 straipsnio 1 dalis teigia: „Kai dėl

ekonominių ar technologinių priežasčių arba dėl darbovietės struktūrinių pertvarkymų mažinamas darbuotojų skaičius, pirmenybės teisę būti palikti dirbti turi darbuotojai: < ...> kurie toje darbovietėje buvo sužaloti arba susirgo profesine liga“). Taip pat darbuotojams, turintiems negalę (lyginant su neturinčiais jos) pagal Lietuvos Respublikos darbo kodekso (2002) str. 1 dalį suteikiama privilegija gauti nemokamas atostogas iki trisdešimties kalendorinių dienų per metus.

Kituose teisės aktuose neįgaliųjų teises dažniausiai išreikštos teisnumo lygmenyje. Vienas iš svarbiausių įstatymų, įtvirtinančių neįgalių asmenų teisę į lygybę, yra Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymas (2003). Šio įstatymo paskirtis – užtikrinti, kad būtų įgyvendintos Lietuvos Respublikos Konstitucijoje įtvirtintos žmonių lygios teisės, bei uždrausti bet kokią tiesioginę ir netiesioginę diskriminaciją dėl negalės, amžiaus, lytinės orientacijos, rasės ar etninės priklausomybės, religijos ar įsitikinimų. Tai yra bendro pobūdžio teisės aktas, kadangi jame apibrėžiamos ir kitų asmenų, neturinčių negalės, lygios teisės. Prie šios grupės (bendrujų) teisės aktų, reglamentuojančių ir neįgaliųjų teises, galima priskirti ir Lietuvos Respublikos socialinių paslaugų įstatymą (1996), kurio 4 straipsnis numato atvejus, kai dėl invalidumo asmenims yra teikiamos socialinės paslaugos. Lietuvos Respublikos bedarbių rėmimo įstatymo (1990) 7 straipsnio 1 dalyje numatytas darbo rinkoje papildomai remiamų bedarbių (asmenų, kuriems nustatytas 30-40 proc. darbingumo lygis, 45-55 proc. darbingumo lygis arba vidutinis neįgalumas) rėmimas. Lietuvos Respublikos socialinių įmonių įstatymo (2004) 3 straipsnis išskiria neįgaliuosius kaip tikslinę darbuotojų grupę, kuriai numatyta speciali pagalba darbo rinkoje. Lietuvos Respublikos užimtumo rėmimo įstatymas (2006) 4 straipsnis suteikia neįgaliesiems darbo rinkoje papildomai remiamų asmenų statusą. Lietuvos Respublikos valstybinių šalpos išmokų įstatymas (1994) nustato valstybines šalpos išmokas asmenims, kuriems dėl jų neįgalumo, amžiaus ar dėl kitų šiame įstatyme nustatytų priežasčių teikiama valstybės šalpa. Lietuvos Respublikos transporto lengvatų įstatymo (2000) 5 straipsnis suteikia teisę neįgaliam asmeniui į laisvą judėjimą, suteikdamas nuolaidas kelionės bilietams. Lietuvos Respublikos valstybės paramos būstui įsigyti ar išsinuomoti bei daugiabučiams namams modernizuoti įstatymo (1992) 4 straipsnis numato suteikti valstybės paramą asmenims, kurių judėjimo funkcija sutrikusi, turimam būstui rekonstruoti, pritaikant jį pagal jų poreikius. Lietuvos Respublikos švietimo įstatymo (1991) 22 straipsnis numato specialiosios pedagoginės ir specialiosios pagalbos teikimą moksleiviams, kurio galimybės mokytis ir dalyvauti visuomenės gyvenime yra ribotos dėl įgimtų ar įgytų sutrikimų. Šios pagalbos paskirtis - didinti specialiųjų poreikių asmens ugdymosi veiksmingumą.

Specialiųjų teisės aktų grupei priklauso Lietuvos Respublikos neįgaliųjų socialinės integracijos įstatymas (1991), kurio paskirtis - užtikrinti neįgaliųjų lygias teises ir galimybes visuomenėje, nustatyti neįgaliųjų socialinės integracijos principus, apibrėžti socialinės integracijos sistemą ir jos prielaidas bei sąlygas, neįgaliųjų socialinę integraciją įgyvendinančias institucijas, neįgalumo lygio

ir darbingumo lygio nustatymą, profesinės reabilitacijos paslaugų teikimą, specialiųjų poreikių nustatymo ir tenkinimo principus. Lietuvos Respublikos specialiojo ugdymo įstatymas (1998) reglamentuoja specialiojo ugdymo sistemos sandarą, valdymo bei specialiųjų poreikių asmenų ankstyvojo ir ikimokyklinio ugdymo, bendrojo lavinimo, papildomo ugdymo, profesinio ir aukštesniojo mokymo, aukštojo mokslo ir suaugusiųjų švietimo organizavimo pagrindus.

Prie specialiųjų teisės aktų grupės reikėtų priskirti ir įstatymų lydimuosius aktus, įtvirtinančius specialias teisės normas. Jie dažniausiai atspindi funkcinę negalės sampratos paradigmą ir susiję su aplinkos pritaikymo, judėjimo, negalės kompensavimo techninėmis priemonėmis problemų sprendimu, pvz. Lietuvos Respublikos Socialinės apsaugos ir darbo ministro įsakymas „Dėl neįgaliųjų aprūpinimo techninės pagalbos priemonėmis 2004-2010 m. strategijos“.

2002 m. Lietuvoje patvirtinta „Nacionalinės žmonių su negalia socialinės integracijos 2003-2012 m. programa“, kurios tikslas – siekti lygių galimybių žmonėms su negalia planuojant jų socialinės integracijos veiksmus, atitinkančius valstybės tarptautinius ir vidaus politikos tikslus ir išipareigojimus, ir numatant jų įgyvendinimo strategiją. Šioje programoje pažymėta, kad prasidėjus žmonių su negale integracijos procesui, neišvengta klaidų – siekta teisinę jų padėtį įtvirtinti specialiuose jiems skirtuose įstatymuose. Tai buvo dirbtinai sukurta problema, nes įvairiose gyvenimo situacijose nebuvo taikomi kiti įstatymai (pvz., žmonių su negale švietimas, užimtumas ir pan.). Todėl pastaraisiais metais stebima tendencija specialiųjų teisės aktų nuostatas integruoti į bendruosius teisės aktus (pavyzdžiui, 2007 metais pagrindinės Lietuvos Respublikos specialiojo ugdymo įstatymo nuostatos integruotos į Lietuvos Respublikos švietimo įstatymą).

Galima manyti, kad diferenciacijos principo taikymo problema egzistuoja ir neįgaliųjų asmenų teisės normų teisėkūros procese. Siekiant atsižvelgti į negalės sąlygotus skirtumus, kad užtikrinti visų individų prigimtines teises visuotinių santykių kontekste, kuriami teisės aktai, skirti konkrečiai grupei asmenų – turinčių negalę. Šie aktai dar labiau diferencijuojami neįgaliųjų grupės viduje (pagal negalės rūšį, pagalbos teikimo pobūdį), tačiau tokiu būdu teisėkūros procesas formuoja ir neįgaliųjų asmenų socialinę atskirtį, kurios problemą bando išspręsti bendruosiuose teisės aktuose apibrėždamas visuotines teisės normas, neišskiriant neįgaliųjų asmenų grupės.

2.3. Neįgaliųjų asmenų teisių įgyvendinimo situacija Lietuvoje

Pastaraisiais metais plėtojami moksliniai tyrimai, susiję su neįgaliųjų asmenų integracijos į visuomenę problemomis, atskleidžia ir neįgaliųjų asmenų teisių įgyvendinimo situaciją Lietuvoje (Aleknaitė, J., 2004; Ambrukaitis, J., 1999; Baranauskienė, I., Elijošius, E., Pauliukonis, A., 2004; Daugėla, M., 2006; Dromantienė, L., 2005a; Gailienė, I., 1997; Ruškus, J., 1997; ir kt.). Teisinio

personalizmo kontekste galima išskirti tokius kriterijus, turinčius įtakos neįgaliųjų teisių įgyvendinimo situacijos supratimui Lietuvoje:

1. Objektinės teisės, apibrėžtos neįgaliųjų teisės doktrinos pagrindu, ir realiai (praktiškai) įgyvendinamų neįgaliųjų teisių skirtumas (t. y. koku lygiu valstybė / visuomenė sutinka prisiimti vykdyti pareigą, dėl kurios neįgalusis tiesiogiai įgyja subjektinę teisę ir kokia apimtimi iš tikro šią pareigą ji įvykdo). Teisės aktų analizė parodė, kad Lietuvoje oficialiai įtvirtinta dauguma tarptautinių neįgaliųjų teises reglamentuojančių aktų, t. y. visuomenė/valstybė pripažįsta pagrindines neįgaliųjų teises: lygybės prieš įstatymą, teisę į nediskriminavimą, teisę į lygias galimybes, teisę į privatų gyvenimą, teisę į gyvybę, teisę į saugumą, teisę būti apsaugotam nuo nežmoniško ir žiauraus elgesio, teisę į savarankiškumą bei visišką integraciją į visuomenę, tačiau realybėje jų įgyvendinimas ne visada pasiekiamas.

D. Juodkaitė (2004, P. 83) teigia, kad įstatymuose įteisintos nuostatos dažnai yra deklaratyvos, sunkiai įgyvendinamos ir todėl neveiksmingos, kadangi tik nedaugelio jų veikimas yra paremtas konkrečiomis valstybės finansuojamomis priemonėmis ir programomis. Paprastai visuomenė / valstybė vykdo aktyvią pagalbą, įgyvendindama socioekonominės teises⁷². 2002 m. „Nacionalinės žmonių su negalia socialinės integracijos 2003-2012 m. programoje“ pabrėžiama, kad pagrindinė asmens materialinės gerovės garantija – jo teisė dirbti ir gauti uždirbtą atlyginimą, o papildomos garantijos – piniginė socialinė parama, kompensuojanti dėl negalios ar darbingumo netekimo prarastas pajamas. Dėl sveikatos ir funkcinės būklės visiškai ar iš dalies netekęs darbingumo žmogus neturi lygių galimybių dalyvauti darbo procese, tikėtis vienodų pajamų su kitais visuomenės nariais ir konkuruoti darbo rinkoje. Pensijų, pašalpų ir lengvatų sistema – pagrindinis žmonių, turinčių negalę, materialinės būklės garantas, tačiau stebima tendencija, kad dažnai lengvatomis kompensuojama ne asmens negalia, o tenkinami visiems šalies gyventojams, gaunantiems mažas pajamas, būdingi poreikiai. Tai skatina išlaikytinių nuotaikas. Daugiausia lėšų skiriama žmonių su negalia materialinės būklės garantijoms užtikrinti – daugiau kaip 80 procentų visų žmonių su negalia teikiamoms lengvatoms (išmokoms) finansuoti skirtų lėšų. Apie 10 procentų lėšų panaudojama specialiesiems poreikiams tenkinti – aplinkai ir būstui pritaikyti, žmonėms su negalia aprūpinti specialia kompensacine technika, globos įstaigoms, transporto priemonėms įsigyti ir pan. Žmonių su negalia ugdymui, profesiniam rengimui, kultūrinei, sportinei veiklai ir panašiai skiriama tik apie 5 procentus, o rehabilitacijai – 1,5 procento lėšų. Galima teigti, kad toks lėšų paskirstymas labiau susijęs su neįgalių asmenų elementarių pragyvenimo poreikių patenkinimu ir labai mažai lėšų investuojama į šių žmonių kultūrinio aktyvumo skatinimą. Dėl socioekonominių neįgaliųjų teisių įgyvendinimo visuomenėje vyksta daugiausiai diskusijų, tačiau galima teigti, kad

⁷² Plačiau apie tai: 2.1. skyrius „Objektinės teisės ir neįgalių asmenų subjektinės teisės santykis“.

šiuo metu neįgaliųjų socioekonominių teisių įgyvendinimo pagalbos sistema yra labiausiai išplėta, lyginant su valstybės pagalbos teikimu kitų teisių įgyvendinimo srityse.

2. Socialinės sąveikos dalyvių (neįgalaus ir neturinčio negalės) nuostatų vienas kito atžvilgiu ir elgesio modelis. Kai kuriais atvejais neįgaliųjų teisių įgyvendinimas priklauso ne tiek nuo objektinės teisės reglamentuotų neįgaliųjų elgesio normų, kiek nuo socialinės sąveikos dalyvių (neįgaliojo ir neturinčio negalės asmens) santykių *čia* ir *dabar*, kurie dažnai grindžiami „egoistinės teisės“ kategorijomis (egoistine tarpusavio santykių dalyvių morale, etika). Šiame kontekste dažniausiai pastebimi neįgaliųjų pilietinių teisių pažeidimai, išeinantys už pozityviosios teisės reguliavimo ribų. Ypač šie neįgaliųjų asmenų pilietinių teisių pažeidimai ryškūs izoliuoto pobūdžio institucijose, skirtose psichikos negalę turintiems asmenims⁷³:

- *Nuolat pažeidžiama teisė į informaciją.* Socialinės globos įstaigų gyventojų gaunamas informacijos kiekis dažnai priklauso nuo darbuotojų geranoriškumo ir jų žinių apie šių gyventojų žmogaus teises. Nors įstatymai įpareigoja psichiatrijos ligoninių personalą teikti ligoniams informaciją apie jų ligą, informacijos teikimas tebeprisklaido nuo gydytojų geros valios ir pagarbos ligoniams. Analizuojant Lietuvos Aukščiausiojo teismo praktiką, paaiškėjo, kad su neįgaliaisiais susijusios bylos dažniausiai vyksta dėl įgalių visuomenės narių bandymo pasinaudoti psichinę ar kitą negalę turinčiais asmenimis, kai nesąžiningi asmenys bando jų sąskaita praturtėti (dėl sandorių, įgaliojimų, testamentų pripažinimo negaliojančiais)⁷⁴;

- *Pažeidžiama įstaigos gyventojų teisė į asmeninio gyvenimo privatumą.* Visas šių asmenų gyvenimas yra kaip ant delno: jį nuolatos stebi personalas ir kiti gyventojai. Šie žmonės retai turi galimybę pabūti vieni. Pažeidžiama jų teisė užmegzti ir palaikyti intymius santykius. Ši teisė pažeidžiama nesilaikant konfidencialumo dėl pacientų asmeninių duomenų, nesudarant jiems galimybių rūpinti asmens higiena ir naudotis telefonu;

- *Diskriminacija* – paklusnūs socialinės globos įstaigų gyventojai, aktyviai bendradarbiaujantys su personalu, yra skatinami, jiems suteikiamos privilegijos, kurių neturi kiti gyventojai, diskriminuojami sunkesni ligoniai;

⁷³ Plačiau apie tai: Mercer, E., Rimšaitė, E. (red.) (2007). Žmogaus teisės Baltijos šalių sveikatos priežiūros srityje. Tyrimo ataskaita pagal Europos Komisijos projektą „Žmogaus teisių stebėseną ir apsauga nuo smurto Baltijos šalių uždaroje institucijose: kalėjimuose, policijos areštines ir psichikos sveikatos priežiūros įstaigose“. Vilnius; Žeimantienė, J. (red.) (2005). Žmogaus teisių stebėseną uždaroje psichikos sveikatos priežiūros ir globos institucijose. Projekto ataskaita. Vilnius.

⁷⁴ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo byla pagal ieškovo S.R. skundą dėl Lietuvos apeliacinio teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2006 m. kovo 7 d. nutarties, Civ. byla Nr. 3K-3-571/2006. [žiūrėta 2007-10-22]. Prieiga per internetą: <http://www.lat.lt/3_nutartys/senos/nutartis.aspx?id=30451> ; Lietuvos Aukščiausiojo Teismo byla pagal atsakovo akcinės bendrovės bankas „Hansabankas“ kasacinį skundą dėl Kauna apygardos teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2005 m. sprendimo peržiūrėjimo, Civ. byla Nr. 3K-256/2006. [žiūrėta 2007-10-22]. Prieiga per internetą: <http://www.lat.lt/3_nutartys/senos/nutartis.aspx?id=29792>; Lietuvos Aukščiausiojo Teismo byla pagal atsakovo V. K. kasacinį skundą dėl Klaipėdos apygardos teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2003 m. sausio 28 d. nutarties peržiūrėjimo, Civ. byla Nr. 3K-3753/2003. [žiūrėta 2007-10-22]. Prieiga per internetą: <http://www.lat.lt/3_nutartys/senos/nutartis.aspx?id=24417>; ir kt.

- *Kankinimas ir nežmoniškas elgesys* – labiausiai paplitusios netinkamo darbuotojų elgesio su gyventojais formos yra ignoravimas, judėjimo laisvės ribojimas, psichologinė, fizinė ir seksualinė prievarta, sprendimų priėmimas už pacientus jų asmeninio gyvenimo klausimais. Vienas brutaliausių žmogaus teisių pažeidimo būdų globos namuose – priverstiniai nėštumo nutraukimai. Pacientai fiksuojami ilgesniam nei dviejų valandų laikotarpiui, fiksavimo laikotarpiu su pacientais nepalaikomas ryšys, be to, pacientams tuo pačiu metu taikomas ir fiksavimas, ir medikamentinis gydymas. Fiksavimas taikomas kaip bausmė;

Taip pat pažeidžiama psichikos negalę turinčių asmenų *teisė į judėjimo laisvę* (pensionatus juosia tvoros, gyventojams neleidžiama išeiti už įstaigos ribų), *teisė į nuosavybę* (neleidžiama turėti asmeninių daiktų, atimami pinigai), *teisė į mokslą* (neskatinamas mokymasis, nevykdomi užsiėmimai), *teisė į darbą* (pensionatų gyventojai nelegaliai dirba pas vietos gyventojus, darbinė veikla nėra reabilitacinio pobūdžio) ir kt.

Išvardyti neįgalių asmenų pažeidimai susiję su izoliuotų įstaigų, kuriose šie neįgalūs asmenys yra globojami, gydomi, personalo elgesiu neįgaliųjų atžvilgiu. Įstaigų personalo ir neįgaliųjų pasirinkti tarpusavio bendravimo modeliai priklauso nuo nuostatų, susiformavusių vienas kito atžvilgiu. Įstaigos personalo neigiamas nuostatas neįgaliųjų atžvilgiu įrodo pačių neįgaliųjų paviešinti faktai apie personalo elgesį, tačiau ir šių faktų paviešinimas visuomenėje formuoja neigiamas nuostatas apie izoliuotų įstaigų personalą ir tokiu būdu gaunamas tam tikras užburtas ratas, iškreipiantis personalo ir jų pacientų santykių formavimąsi teigiamų nuostatų kontekste.

3. Neįgalaus asmens kultūrinis aktyvumas. Mokslinėje literatūroje nepavyko aptikti duomenų, susijusių su pačių neįgalių asmenų pareigų įgyvendinimu, norint įgyti subjektinę teisę. Paprastai mokslinėje literatūroje akcentuojamos neįgaliųjų teisės, reikalavimai visuomenei, formuojamas neįgaliojo kaip „reikalaujančio iš visuomenės“ suteikti jam teises ir prisiimti pareigas įvaizdis, o ne „duodančio visuomenei“ įvaizdis. Neįgaliojo vykdomų pareigų subjektinei teisei įgyti išryškintas galėtų padėti formuoti neįgalaus asmens kaip aktyvaus visuomeninių mainų proceso dalyvio įvaizdį. J. Ruškus ir G. Mažeikis (2007), kalbėdami apie neįgalių asmenų dalyvavimą visuomeninėje veikloje, siūlo individualizacijos kelią – padėti išmokti patiems kurti savo gyvenimus. Individo sprendimai yra lemiantys. Nesiekama tapti tobuliems, būti tinkamiems ir atitinkamiems tradicinių idealų požiūriu. Individualizacija yra savitas savo potencialo maksimizavimas, panaudojimas, realizavimas. Pastaruoju metu vis daugiau pateikiama visuomenei informacijos apie neįgalių asmenų gebėjimus, galimybes. I. Baranauskienė ir J. Ruškus (2004, P. 183), gilindamiesi į bendrųjų gebėjimų ugdymo prioritetus, nustatė, kad neįgalūs profesinio rengimo ir profesinės adaptacijos procesų dalyviai pasisako už gyvenimiškųjų gebėjimų, bendrųjų gebėjimų (raštingumas, mokėjimas skaičiuoti) ugdymą. Kaip mažiau reikšmingi įvardijami įsidarbinimo, socialiniai, pilietiniai gebėjimai. Verslo organizavimo, projektavimo ir vadovavimo gebėjimų ugdymas vertinamas kaip

mažiausiai reikšmingas. Todėl galima teigti, kad neįgaliesiems aktualiausi išlieka socioekonominiai poreikiai, o tai skatina neįgalių asmenų aktyvumą socioekonominių teisių įgyvendinimo srityje. Kadangi socioekonominės teisės yra neįgalaus asmens pilietinių ir politinių teisių pagrindas, būtinas pilietinėms ir politinėms teisėms įgyvendinti, galima manyti, kad neįgalaus asmens pilietinis ir politinis aktyvumas šiuo metu dar tik formuojasi.

IŠVADOS IR PASIŪLYMAI

1. Teisinio personalizmo kontekste teismo ir subjekcinės teisės skyrimo metodas leidžia nustatyti neįgalių asmenų teisių ir pareigų įgijimo apimtį dviem lygmenimis:
 - neįgalių asmenų kaip visuomenėje vykstančių mainų proceso dalyvių teises ir pareigas tose srityse, kuriose neįgalių asmenų dalyvavimas nėra apribotas jų negalės, todėl gali vykti lygiaverčių mainų pagrindu;
 - neįgalių asmenų kaip visuomenėje vykstančių mainų proceso dalyvių įgytas teises, kai pareigą už neįgaliuosius dėl negalės apribotų jų galimybių vykdyti prisiima valstybė/visuomenė, atsižvelgdama į prigimtinės teisės įtvirtintą visuotinės lygybės principą.
2. Šiuolaikinė neįgalumo sampratos traktuotė teisinio personalizmo požiūriu įgalina vertinti individo negalę kaip socialinę kultūrinę, o ne biologinę kategoriją, apibrėžiančią neįgalumą kaip kintantį (nepastovų), funkcionavimo (ne vystymosi) sutrikimą, suprantamą kaip ypatingą (o ne kaip neatitinkantį normos, nes ji yra tik visuomenės susitarimo reikalas) individo gebėjimą dalyvauti (dalyvumą) visuotiniame socialinių mainų procese. Ši kultūrinė negalės sampratos traktuotė teismo ir subjekcinės teisės pagalba padeda išskirti neįgalių asmenų teisių ir pareigų ypatumus bei apibrėžia neįgalių asmenų teisių ir pareigų įgyvendinimo ribas ir plėtros galimybes. Neįgalus asmens dalyvumas teisinių visuomeninių santykių procese yra užtikrinamas neįgalus asmens teismo (teise į teise), o pareigų atlikimą ir naudojimąsi subjektine teise išreiškia veiksnio konceptas.
3. Teisinio personalizmo teorijos taikymas neįgaliųjų teisės doktrinoje pasižymi tokiais ypatumais:
 - asmenims, turintiems negalę, lygiai taip pat kaip ir asmenims, kurie jos neturi, pripažįstamas asmens vertybinis pirmumas prieš valstybę ir kitus darinius, visi asmenys savo vertybių, teisių atžvilgiu yra lygūs;
 - teisinio personalizmo samprata įtvirtina vienodas „startines pozicijas“ tiek neturinčiam negalės, tiek ją turinčiam asmeniui, vertinant jų nepajėgumą susikurti savo interesams įgyvendinti visas reikalingas priemones, t. y. pripažįsta kiekvieno asmens kultūrinį nepakankamumą. Šis nepakankamumas yra situacinis dėl asmens skirtingų gebėjimų tenkinti savo poreikius įvairiose srityse, todėl neįgalus asmuo tose veiklos srityse, kurios nėra apribotos negalės, sugeba vykdyti pareigas teisei įgyti lygiaverčių mainų pagrindu ir taip tampa kultūriškai pakankamu (kultūriškai įgaliu);
 - poreikis įveikti kultūrinį nepakankamumą, sąlygotą asmens negalės, verčia neįgaliuosius bendrauti su kitais ir taip užtikrina neįgaliųjų kaip visuomenėje vykstančios socialinės

sąveikos proceso dalyvių poziciją. Ši pozicija priklauso nuo neįgalaus asmens kultūrinio aktyvumo, kuri sąlygoja paties neįgalaus asmens išsąmoninti poreikiai, ir nuo visuomenėje funkcionuojančio sociokultūrinio požiūrio į neįgalius asmenis, kuris gali būti pastarųjų kultūrinį neįgalumą didinantis veiksnys;

- neįgalių asmenų teisingumą įtvirtina asmens vertybinio pirmumo prieš valstybę ir kitus socialinius darinius pripažinimas, tačiau galimybę paversti abstraktų teisingumą konkrečia subjektine teise, kuriai įgyti dėl lygiaverčių mainų reikalaujama pareigos įvykdymo, apriboja asmens negalės sąlygotas kultūrinis nepakankamumas, kurio apimtis yra individualizuoto pobūdžio;
 - visuomenė/valstybė įtvirtina visų asmenų lygybės principą, prisiimdama vykdyti pareigą už neįgalų, ir tokiu būdu tiesiogiai paversdama neįgaliojo teisingumą subjektine teise. Prisiimdama šią pareigą visuomenė/valstybė išbalansuoja pačią teisinio personalizmo esmę – teisės kaip subjektinių teisių ir pareigų pusiausvyrą subjektiškumo požiūriu, tačiau vykdo teisingumą, kuris yra visų asmenų (taip pat ir turinčių negalę) lygybės užtikrinimo garantas. Šiame visuomenės/valstybės pareigų už neįgalų prisiėmimo procese svarbu objektyviai įvertinti neįgalaus asmens nepajėgumą vykdyti pareigas ir vertinti šį procesą kaip antrosios kartos žmogaus teisių įgyvendinimo užtikrinimo priemonę, o ne kaip tikslą.
4. Negalė, kaip ją turinčio individo skirtumas nuo neturinčio jos, išskiria neįgaliuosius į atskirą grupę nuo kitų visuomenės narių ir formuoja negalės kaip socialinės atskirties atributo išgalėjimą. Sveikųjų visuomenės narių, kaip visuomenės daugumą neįgaliųjų atžvilgiu sudarančios grupės, dalyvaujančios neįgalių asmenų teisės doktrinos teisėkūros procese, samprata ir nuostatos neįgaliųjų atžvilgiu formuoja šios doktrinos turinį, apibrėždamas neįgaliųjų teisingumo ir veiksnio ribas. Visuomenė/valstybė, pripažindama neįgaliojo asmens skirtingumą ir vykdydama teisingumą, būtiną neįgaliojo lygioms su neturinčiais negalės asmenimis teises užtikrinti, objektinės teisės ir diferencijavimo metodo pagalba siekia įtvirtinti neįgaliųjų teises. Diferencijavimo metodo taikymas, siekiant įgyvendinti neįgaliųjų teises, yra efektyvi priemonė tenkinti neįgalių asmenų poreikius, atsižvelgiant į jo negalės sąlygotus skirtumus, tačiau šis metodas taip pat išskiria neįgalų asmenį iš kitų visuomenės narių (neturinčių negalės), tuo būdu formuodamas socialinę atskirtį.
5. Neįgalių asmenų teises reglamentuojančių tarptautinių ir Lietuvos teisės aktų analizė atskleidė, kad objektinė teisė neįgalių asmenų teises dažniausiai įtvirtina teisingumo lygmeniu (teisę į lygybę prieš įstatymą, nediskriminavimą, lygias galimybes, privatų gyvenimą, gyvybę, saugumą, savarankiškumą, visišką integraciją į visuomenę), o subjektinių teisių lygmeniu (vykdant pareigas) jos apibrėžiamos tik neįgalių asmenų teisių susiaurinimo psichikos negalę turintiems asmenims, įvykdžiusiems visuomenei pavojingą veiką, ribose.

6. Siekiant įtvirtinti neįgaliųjų teises teisėkūros subjektas, atsižvelgdamas į asmens negalę, taiko diferencijavimo principą, apibrėždamas neįgaliųjų teises ne tik bendruosiuose, bet ir specialiuosiuose teisės aktuose. Bendrieji teisės aktai reglamentuoja neįgaliųjų kaip visuotinių mainų proceso dalyvių lygias su neturinčiais negalės asmenimis teises, tuo būdu įtvirtindami visuotinės lygybės principą. Lygybės principo taikymas suponuoja reikalavimą atsižvelgti į neįgaliams asmenims suteiktą teisę maksimaliai vystyti savo gebėjimus, gauti atitinkančią jų poreikius pagalbą, todėl remiantis diferencijavimo principu ši neįgaliųjų teisė įtvirtinama specialiuosiuose teisės aktuose. Bendrųjų teisės aktų taikymo srityje neįgaliųjų teisės „susiduria“ su kitų mažiau socialiai apsaugotų visuomenės grupių (moterų, vaikų) teisių įtvirtinimu, apsaugančiu neįgaliuosius nuo dvigubos diskriminacijos. Siekiant atsižvelgti į negalės sąlygotus skirtumus, kad užtikrinti visų individų prigimtines teises visuotinių santykių kontekste, šie (specialieji) teisės aktai dar labiau diferencijuojami grupės viduje (pagal negalės rūšį, pagalbos teikimo pobūdį), tačiau tokiu būdu teisėkūros subjektas formuoja ir neįgalių asmenų socialinę atskirtį, kurios problemą bando išspręsti bendruosiuose teisės aktuose apibrėždamas visuotines teisės normas, neišskiriant neįgalių asmenų grupės.
7. Neįgaliųjų teisingumas tiesiogiai virsta subjektine teise (privilegija) toje srityje, kurioje visuomenė/valstybė vykdo aktyvią pagalbą – įgyvendinant sociokultūrinės teises. Kadangi valstybinė valdžia ribojama asmeninėmis (pilietinėmis) ir politinėmis teisėmis, kurios yra žmogaus laisvės garantas, neįgaliesiems (taip pat turintiems lygią teisę su neturinčiais negalės asmenimis į laisvę) netaikoma pagalba šioms teisėms įgyti, nes asmeninės (pilietinės) ir politinės teisės įgyvendinamos savarankiškai, be valstybės pagalbos. Socioekonominės teisės yra neįgaliųjų pilietinių ir politinių teisių įgyvendinimo priemonė ir garantas.
8. Objektinės teisės galimybės, įtvirtinant neįgalių asmenų teises, yra ribotos, todėl kalbant apie neįgaliųjų teises ir jų įgyvendinimą visuotiniu mastu, didžiulis vaidmuo tenka prigimtinių teisės kategorijai, pagal kurią visuomenės santykiai su neįgaliauoju priklauso nuo toje visuomenėje egzistuojančių moralės ir etikos normų. Tarptautinių teisės aktų akulturacijos procese išryškėję kultūrinio identiteto skirtumai bei visuomenėje egzistuojančios nuostatos į neįgaliuosius, formuojančios atitinkamą elgesio modelį su neįgaliauoju, lemia neįgalių asmenų teisių įgyvendinimo praktiką.
9. Neįgalių asmenų subjektines politines ir pilietines teises objektyvioji teisė gali riboti teisingumo ir subjektinės teisės lygmenimis tokiu lygiu ir apimtimi, kad neįgalusis (kaip ir neturintis negalės asmuo) nekeltų grėsmės visuomenei. Teisingumo vykdymo kategorija šioje srityje turi būti taikoma atsižvelgiant į neįgalaus asmens gebėjimą savarankiškai įvykdyti pareigą subjektinei teisei įgyti. Teisingumo vykdymo kategorija netaikoma arba taikoma ribotai tik asmenims, kurie dėl psichikos sutrikimo negalėjo suvokti savo atliekamos veikos

pavojingumo arba valdyti savo veiksmų, tačiau kitas negalės rūšis (fizinę, sensorinę) turintiems asmenims ši kategorija yra privaloma.

10. Siekiant apibrėžti teisingumo taikymo ribas neįgaliųjų atžvilgiu, kaip metodas, neįgalaus asmens subjektinės teisės savarankiškumo įgyvendinimo galimybei identifikuoti, gali būti taikomas objektyviosios tiesos nustatymas, t. y. nustatytas faktas, kad konkretaus asmens (institucijos) elgesys neperžengia teisių ir pareigų pusiausvyros ribų. Šiai objektyviai tiesai nustatyti galima remtis individualizavimo, įvertinimo tęstinumo, kompleksiško, visapusiškumo, negalės ypatybių fiksavimo natūraliai veikiant, įtariamojo psichikos trūkumų įvertinimo ir teisingumo vykdymo vienovės principais.
11. Norint nustatyti neįgalių asmenų subjektnių teisių (pvz., žmogaus pirmosios kartos teisių) savarankiško įgyvendinimo galimybes svarbu atsižvelgti į: individo negalės laipsnį (kuo sunkesnis individo negalės laipsnis, tuo mažesnės individo galybės veiksnio lygmenyje susikurti civilines pareigas, norint įgyti civilines teises); neįgalaus asmens negalės rūšį (neįgalus asmuo turi galimybes savarankiškai realizuoti save susikurdamas pareigas tose veiklos srityse, kurių neapriboja individo negalė); neįgalų asmenį supančios socialinės aplinkos pritaikymą, kuri sudarytų neįgaliam asmeniui galimybę susikurti civilinę pareigą subjektinei teisei įgyti (būtinai palankus visuomenės požiūris į neįgalų asmenį, specialios (techninės) funkcijos sutrikimą kompensuojančios priemonės); neįgalaus asmens kultūrinį aktyvumą (neįgalaus asmens įsisaugojimo poreikių ir gebėjimų).
12. Visuomenės/valstybės pagalba, kurios dėka neįgalus asmuo tiesiogiai įgyja subjektinę teisę, turėtų būti tik tokio lygio ir apimties, kiek pats neįgalus asmuo nepajėgus įvykdyti pareigą tai subjektinei teisei įgyti. Neatsižvelgus į šį kriterijų, neįgalus asmuo turi galimybę įgyti privilegiją, kuri neskatins neįgaliojo kultūrinio aktyvumo, o tuo pačiu ir šio asmens integracijos į visuomenę.
13. Siekiant efektyvesnio neįgalių asmenų teisių įgyvendinimo svarbu ne tik objektinės teisės pagalba įtvirtinti jas teises aktuose ir visuomenei/valstybei vykdyti pareigą, kuri suteikia neįgaliajam subjektinę teisę, bet ir būtina formuoti teigiamą visuomenės požiūrį į neįgalius asmenis, pagrįstą funkcinę neįgalumo sampratą reikšme, bei ugdyti neįgalių asmenų kultūrinį aktyvumą. Tai sudarytų galimybes skatinti neįgalaus asmens savarankiškumą dažniau lygiaverčio partnerio teisėmis dalyvauti visuomenėje vykstančių mainų procese ir taip gerinti neįgalaus asmens integraciją į visuomenę.

LITERATŪRA

Teisės aktai:

Lietuvos Respublikos teisės aktai

1. Lietuvos Respublikos Konstitucija// Valstybės žinios. 1992-11-30, Nr. 33-1014;
2. Lietuvos Respublikos administracinių teisės pažeidimų kodeksas. 2005. Vilnius: Teisinės informacijos centras. (Valstybės žinios. 1985, Nr. 1-1);
3. Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas// Valstybės žinios. 2000 10 25, Nr. VIII-1968, Nr. 89-2741;
4. Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas// Valstybės žinios. 2002 03 14, Nr. IX-785;
5. Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas// Valstybės žinios. 2000 09 06, Nr. VIII-1864, Nr. 74-2262;
6. Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksas// Valstybės žinios. 2002 02 28, Nr. IX-743
7. Lietuvos Respublikos darbo kodeksas// Valstybės žinios. 2002 06 26, Nr. IX-926, Nr. 64 - 2569;
8. Lietuvos Respublikos bedarbių rėmimo įstatymas// Lietuvos aidas. 1990 12 29, Nr. 153; Valstybės žinios. 2005 06 07, Nr. 71-2556;
9. Lietuvos Respublikos invalidų socialinės integracijos įstatymas// Valstybės žinios. 1991 12 31, Nr. I-2044, Nr. 36-969;
10. Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymas// Valstybės žinios. 2003 12 05, Nr. IX-1826, Nr. 114-5115;
11. Lietuvos Respublikos neįgaliųjų socialinės integracijos įstatymas// Lietuvos Aidas, 1991 12 13, Nr. 249; Valstybės žinios, 1991 12 31, Nr. 36-969; Valstybės žinios. 2004 05 22, Nr. IX-228, Nr. 83-2983;
12. Lietuvos Respublikos socialinių įmonių įstatymas// Valstybės žinios. 2004 06 19, Nr. IX-2251, Nr. 96-3519;
13. Lietuvos Respublikos socialinių paslaugų įstatymas// Valstybės žinios. 2006 02 12, Nr. I-1579, Nr. 17-589;
14. Lietuvos Respublikos specialiojo ugdymo įstatymas// Valstybės žinios. 1998 12 31, Nr. VII-969, Nr. 115-3228;
15. Lietuvos Respublikos transporto lengvatų įstatymas// Valstybės žinios. 2000 04 19, Nr. VIII-1605, Nr. 32-890;
16. Lietuvos respublikos užimtumo rėmimo įstatymas// Valstybės žinios. 2006 06 30, Nr. X-694, Nr.73-2762;
17. Lietuvos Respublikos valstybės paramos būstui įsigyti ar išsinuomoti bei daugiabučiams namams modernizuoti įstatymas// Valstybės žinios. 1992, Nr. IX-1188, Nr. 14-378;
18. Lietuvos Respublikos valstybinių šalpos išmokų įstatymas//Valstybės žinios. 1994 12 14, Nr. I-675, Nr. 96-1873; Valstybės žinios, 2005 06 07, Nr. 71-2556;
19. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas „Dėl Nacionalinės žmonių su negalia socialinės integracijos 2003-2012 metų programos patvirtinimo“// Valstybės žinios. 2002 06 12, Nr. 850, Nr. 57-2335;
20. Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministro ir Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro įsakymas „Dėl darbingumo lygio nustatymo kriterijų aprašo ir darbingumo lygio nustatymo tvarkos aprašo patvirtinimo“// Valstybės žinios, 2005 03 24, Nr. A1-78/V-179, Nr. 38-1253;
21. Lietuvos Respublikos Socialinės apsaugos ir darbo ministro įsakymas „Dėl neįgaliųjų aprūpinimo techninės pagalbos priemonėmis 2004-2010 m. strategijos“// Valstybės žinios, 2004 04 30, Nr. 78-2725;
22. Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro, Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministro ir Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro įsakymas

„Dėl neįgalumo lygio nustatymo kriterijų ir tvarkos aprašo patvirtinimo“// Valstybės žinios, 2005 03 26, Nr. V-188/A184/ISAK-487, Nr. 39-1277.

Tarptautiniai teisės aktai

1. Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the area of Economics, Social and Cultural Rights (Protocol San Salvador). Organization of American States. Treaty Series No. 69 (1988), *entered into force* November 16, 1999 [žiūrėta 2007-10-01]. Prieiga per internetą: <<http://www1.umn.edu/humanrts/oasinstr/zoas10pe.htm>>;
2. African Charter on Human and Peoples' Rights. African Union. Adopted June 27, 1981, Doc. CAB/LEG/67/3 rev. 5, 21 I. L.M. 58 (1982). [žiūrėta 2007-09-21]. Prieiga per internetą: <<http://www1.umn.edu/humanrts/instree/z1afchar.htm>>;
3. American Convention on Human Rights. Organization of American States. O.A.S. Treaty Series No. 36, 1144 U.N.T.S. 123, *entered into force* July 18, 1978. [žiūrėta 2007-10-01]. Prieiga per internetą: <<http://www1.umn.edu/humanrts/oasinstr/zoas3con.htm>>;
4. Beijing Declaration on the Rights of People with Disabilities) (2000). World Non-governmental Organization (NGOs). [žiūrėta 2007-10-01]. Adopted on 12 March 2000 at the World NGO Summit on Disability. Prieiga per internetą: <http://www.icdri.org/News/beijing_declaration_on_the_right.htm>;
5. Convention Nr. 159 concerning Vocational Rehabilitation and Employment (Disabled Persons). United Nations. Ad. by the General Conference of the International Labour Organisation on 20 June 1983 [žiūrėta 2007-10-01]. Prieiga per internetą: <http://www.hrea.org/erc/Library/display.php?doc_id=2456&category_id=32&category_type=3&group=Human%20rights%20treaties%20and%20other%20instruments>;
6. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women. United Nations General Assembly. Resolution 34/180 of 18 December 1979. [žiūrėta 2007-09-21]. Prieiga per internetą: <http://www.hrea.org/erc/Library/display.php?doc_id=483&category_id=31&category_type=3&group=Human%20rights%20treaties%20and%20other%20instruments>;
7. Convention on the Rights of the Child. United Nations General Assembly. Resolution 44/25 of November 1989. [žiūrėta 2007-09-21]. Prieiga per internetą: <http://www.hrea.org/erc/Library/display.php?doc_id=473&category_id=29&category_type=3&group=Human%20rights%20treaties%20and%20other%20instruments>;
8. Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in Employment and Occupation. European Council // Official Journal. L 303, 02.12.2000. [žiūrėta 2007-09-21]. Prieiga per internetą: <<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32000L0078:EN:HTML>>;
9. Council of Europe. European Social Charter. Turin, 18.X.1961. [žiūrėta 2007-09-21]. Prieiga per internetą: <<http://www.hrea.org/erc/Library/hrdocs/coe/social-charter.html>>;
10. Declaration on the Rights of Deaf-Blind Persons. United Nations General Assembly. 1979. [žiūrėta 2007-10-01]. Prieiga per internetą: <<http://www1.umn.edu/humanrts/instree/deaf-blindrights.html>>;
11. Declaration on the Rights of Disabled Persons. United Nations General Assembly. Proclaimed by General Assembly resolution 3447 (XXX) of 9 December 1975. [žiūrėta 2007-10-01]. Prieiga per internetą: <http://www.hrea.org/erc/Library/display.php?doc_id=548&category_id=32&category_type=3&group=Human%20rights%20treaties%20and%20other%20instruments>;
12. Declaration on the Rights of Mentally Retarded Persons. United Nations General Assembly. Resolution 2856 (XXVI) of 20 December 1971. [žiūrėta 2007-10-01]. <Prieiga per internetą: http://www.hrea.org/erc/Library/display.php?doc_id=553&category_id=32&category_type=3&group=Human%20rights%20treaties%20and%20other%20instruments>;

13. European Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Council of Europe. Amended by Protocol Nr.11, Roma, 4. XI.1950. [žiūrėta 2007-09-21]. Prieiga per internetą: <<http://www.hrea.org/erc/Library/hrdocs/coe/echr.html> >;
14. General Comment 5: Persons with disabilities. Committee on Economic, Social and Cultural Rights (United Nations). (Eleventh session, 1994) U.N. Doc E/1995/22 at 19. [žiūrėta 2007-10-01]. Prieiga per internetą: <http://www1.umn.edu/humanrts/gencomm/epcomm5e.htm>;
15. Inter-American Convention on the Elimination of All Forms of Diskrimination Against Persons with Disabilities (1999). Organization of American States. AG/RES. 1608, 7 June 1999, CP/CAJP-1532/99). [žiūrėta 2007-10-01]. Prieiga per internetą: <<http://www1.umn.edu/humanrts/instreet/disabilitytreaty.html>>;
16. International Covenant on Civil and Political Rights. United Nations General Assembly. Resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966. [žiūrėta 2007-10-01]. Prieiga per internetą: <http://www.manoteises.lt/downloads/jt_docs/jt_doc6.doc>;
17. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. United Nations General Assembly. Resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966. [žiūrėta 2007-10-01]. Prieiga per internetą: http://www.hrmi.lt/downloads/structure//Tarptautinis_ekonominiu,_socialiniu_%20ir_kulturiniu_teisiu_paktas.pdf;
18. Principles for the Protection of Persons with Mental Illnesses and the Improvement of Mental Health Care. United Nations. G.A. res. 46/119, 46 U.N. GAOR Supp. (No. 49) at 189, U.N. Doc. A/46/49. 1991. [žiūrėta 2007-10-01]. Prieiga per internetą: <http://www1.umn.edu/humanrts/instreet/t2pppmii.htm>>.
19. Programme of Action Concerning Disabled Persons. United Nations General Assembly. (1981) Ad. at 37th regular session on 3 December 1982, by its resolution 37/52. 1/ [žiūrėta 2007-10-01]. Prieiga per internetą: <<http://www.un.org/esa/socdev/enable/diswa00.htm>>;
20. Recommendation (1185) on Rehabilitation Policies for the Disabled(1992). Council of Europe. Assembly debate on 7 May 1992, 6th Sitting, Doc. 6581. [žiūrėta 2007-10-01]. Prieiga per internetą: <<http://assembly.coe.int/Main.asp?link=http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta92/erec1185.htm#1>>;
21. Recommendation (818) on the Situation of the Mentally Ill. Council of Europe. Min. of 23/05/1996 - Final Editon. B4-0650/96. [žiūrėta 2007-10-01]. Prieiga per internetą: <<http://assembly.coe.int/Main.asp?link=http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta77/EREC818.htm>>;
22. Recommendation No. R(92) 6 on a Coherent Policy for the Rehabilitation of People with Disabilities). Council of Europe. Committee of Ministers on 9 April 1992 at the 474th meeting of the Ministers' Deputies. [žiūrėta 2007-10-01]. Prieiga per internetą: <<http://www.independentliving.org/docs3/coe92r6.html>>;
23. Resolution on the human rights of disabled people. European Parliament of European Union. Min. of 14/12/1995 - Provisional Editon, B4-1494, 1498, 1510, 1513, 1540 and 1552/95. [žiūrėta 2007-10-01]. Prieiga per internetą: <http://www.europarl.europa.eu/omk/omnsapir.so/pv2?PRG=DOCPV&APP=PV2&LANGUE=EN&SDOCTA=15&TXTLST=1&POS=1&Type_Doc=RESOL&TPV=PROV&DATE=141295&PrgPrev=TYPEF@B4%7cPRG@QUERY%7cAPP@PV2%7cFILE@BIBLIO95%7cNUMERO@1494%7cYEAR@95%7cPLAGE@1&TYPEF=B4&NUMB=1&DATEF=951214>;
24. Resolution on threats to the right to life of disabled persons. European Parliament of European Union. (1996) Min. of 23/05/1996 - Final Editon, B4-0650/96. [žiūrėta 2007-10-01]. Prieiga per internetą: <http://www.europarl.europa.eu/omk/omnsapir.so/pv2?PRG=DOCPV&APP=PV2&LANGUE=EN&SDOCTA=10&TXTLST=7&POS=1&Type_Doc=RESOL&TPV=DEF&DATE=230596&PrgPrev=PRG@TITRE%7cAPP@PV2%7cTYPEF@TITRE%7cYEAR@96%7cFind@%2572%2569%2567%2568%2574%2520%2574%256f%2520%256c%2569%2566%2565%7cFILE@BIBLIO96%7cPLAGE@1&TYPEF=TITRE&NUMB=1&DATEF=960523>;
25. Standard Rules on the Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities. United Nations General Assembly. A/RES/48/96, 85th Plenary Meeting 20 December 1993.

- [žiūrėta 2007-10-01]. Prieiga per internetą: <<http://www1.umn.edu/humanrts/instreet/disabilitystandards.html>>;
26. Universal Declaration of Human Rights. United Nations General Assembly. Resolution 217A (III), 10 December 1948. [žiūrėta 2007-10-01]. Prieiga per internetą: <http://www.unhchr.ch/udhr/lang/lit.htm>.

Mokslinė literatūra

1. Aleknaitė, J. (2004). Judėjimo negalę turinčių asmenų darbinės veiklos ypatumai Telšių rajone: baigiamasis darbas. Šiauliai, Šiaulių kolegijos Sveikatos fakultetas, Socialinio darbo katedra;
2. Ališauskas A., Miltenienė L. (2001). Specialiųjų mokymosi poreikių tenkinimas: mokinių požiūris// Specialusis ugdymas. T. IV (1), P. 6-15;
3. Ališauskas, A. (1994). Vaikų specialiųjų poreikių tenkinimas bendrojo lavinimo mokykloje// Specialiųjų poreikių vaikų integruotas ugdymas: patirtis ir perspektyvos: mokslinio-metodinio seminaro (Šiauliai, 1994 m. sausio 26, 27 d.) medžiaga. Šiauliai: Šiaulių pedagoginis institutas, P. 3-5;
4. Ališauskas, A. (2002). Vaikų vystymosi ypatingumą ir specialiųjų ugdymo(si) poreikių įvertinimas: mokomoji knyga. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla;
5. Ambrukaitis J., Ruškus J., Bagdonienė V., Udrienė G. (2003). Specialiųjų poreikių vaikas bendrojo lavinimo mokykloje: ugdymo kokybės kriterijų identifikavimas// Specialusis ugdymas. Nr. 2 (9), P. 61-72;
6. Ambrukaitis, J. (1999). Pedagogų požiūris į specialiųjų poreikių vaikų integraciją// Specialusis ugdymas. Nr. 2, P. 24-33;
7. Ambrukaitis, J. (Sud. ir ats. red.). (2003). Specialiojo ugdymo pagrindai. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla;
8. Arlauskas, S. (2004). Turiningieji teisės pagrindai (pagrindinių subjektinių teisių teorijos metmenys)(monografija). Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.
9. Armstrong F., Belmont B., Verillon A. (2000). „Vive la difference?“ Exploring context, policy and change in special education in France: developing cross-cultural collaboration. Inclusive Education (Policy, Contexts and Comparative Perspectives). London: David Fulton Publisher, P. 60-77;
10. Bagdonas, A. (1995). Vystymosi sutrikimų klasifikacija. Vilnius: Vilniaus universitetas;
11. Bakk A., Grunewald K. (1997). Globa: knyga apie žmones su intelekto negalia. Vilnius: Avicena;
12. Baranauskienė I., Elijošius E., Pauliukonis A. (2004). Neįgaliųjų profesinio rengimo Lietuvoje mokslinė studija. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla;
13. Baranauskienė I., Ruškus J. (2004). Neįgaliųjų dalyvavimas darbo rinkoje: profesinio rengimo ir profesinės adaptacijos sąveika: monografija. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla;
14. Baublys, L. (2003). Teisingumo sampratos problema globalizacijos procese// Jurisprudencija. Nr. 42 (34), P. 18-29.
15. Daugėla M., Žukauskas S. (2005). Lietuvos universitetų fizinės aplinkos prieinamumas žmonėms, turintiems fizinę negalę// Specialusis ugdymas. Nr. 1 (12), P. 109-116;
16. Daugėla, M. (2006). Negalę turinčių studentų dalyvavimas aukštojoje mokykloje: daktaro disertacija, soc. mokslai: edukologija (S07). Šiauliai: Šiaulių universitetas (rankraštis);
17. Dromantienė, L. (2005 a). Europos Sąjungos socialinė neįgaliųjų politika: žmogiškųjų išteklių diskursas// Jurisprudencija, Nr. 67 (59), P. 140-150;
18. Dromantienė, L. (2005 b). Lietuvos kultūrinių teisinių išteklių Europos kultūroje istorinė raida// Jurisprudencija. Nr. 67 (59), P. 133-139;
19. Gage N. L., Berliner D. C. (1994). Pedagoginė psichologija. Vilnius: Alna Litera;
20. Gailienė, I. (1997). Negalės priėmimas – esminė neįgaliųjų žmonių psichologinės reabilitacijos grandis// Neįgaliųjų asmenų socialiniai poreikiai, jų tyrimo ir tenkinimo

- problemos: tarptautinės mokslinės – metodinės konferencijos (Šiauliai, 1997 m. spalio 17-18 d.) medžiaga. Šiauliai: Šiaulių universitetas, P. 24-30;
21. Gevorgianienė, V. (1998). Vidutiniškai ir žymiai sutrikusio intelekto asmenų bendravimo ir bendradarbiavimo bruožai// Specialusis ugdymas. T. I, P. 10-15;
 22. Gudonis, V. (2002). Neregių kūrybingumo fenomenas istorijos raidoje// Specialusis ugdymas. Nr. 1 (6), P. 100–103;
 23. Hallahan D., Kauffman J. (2003). Ypatingieji mokiniai: specialiojo ugdymo įvadas. Vilnius: Alma litera;
 24. Juodkaitė, D. (2004). Lietuvos įstatymų, reglamentuojančių neįgaliųjų teisę į darbą, atitikimas tarptautines normas ir standartus// Jurisprudencija. Nr. 56 (48), P. 69-86;
 25. Justickis, V. (2003). Psichologinės ekspertizės funkcijos// Jurisprudencija. Nr. 43 (35), P. 26-34;
 26. Justickis, V. (2005). Specialiųjų psichologijos žinių taikymo teisėje ribos// Jurisprudencija. Nr. 66 (58), P. 120-129;
 27. Kaffemanienė I., Lusver I. (2004). Moksleivių, turinčių mokymosi negalių, bendrojo lavinimo turinio individualizavimas// Specialusis ugdymas. Nr. 2 (11), P. 133-150;
 28. Kanapeckaitė, J. (2003 a). Būtinasis gynėjo dalyvavimas ikiteisminio tyrimo metu – įtariamųjų, turinčių fizinių arba psichikos trūkumų (sutrikimų), teisių ir teisėtų interesų užtikrinimo procesinė garantija// Jurisprudencija. Nr. 47 (39), P. 70-77;
 29. Kanapeckaitė, J. (2003 b). Įtariamųjų (kaltinamųjų) fiziniai arba psichiniai trūkumai bei jų reikšmė įgyvendinant teisę į gynybą// Jurisprudencija. Nr. 38 (30), P. 67-76;
 30. Kanapeckaitė, J. (2005). Įtariamųjų psichikos trūkumų (sutrikimų) atskleidimas ir nustatymas// Jurisprudencija. Nr. 75 (67), P. 43-49;
 31. Kardelis, K. (2002). Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai. Kaunas: Judex;
 32. Kazakevičius R., Vileišis A., Kondrotas A. (1991). Patologinė fiziologija. Vilnius: Mokslas;
 33. Keinys, S. (Red.) (2003). Dabartinis lietuvių kalbos žodynas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas;
 34. Kriščiūnas A., Žulys G., Klimavičius R., Semėnienė J., Andziulis A., Savickas R. (1997). Invalidų funkcinės būklės vertinimas ir reabilitacijos problemos// Neįgaliųjų asmenų socialiniai poreikiai, jų tyrimo ir tenkinimo problemos: tarptautinės mokslinės – metodinės konferencijos (Šiauliai, 1997 m. spalio 17-18 d.) medžiaga. Šiauliai: Šiaulių universitetas, P. 49-52;
 35. Kriščiūnas, A. (red.) (1993). Reabilitacija. Kaunas: Kauno medicinos akademija;
 36. Kwiatkowska-Darul, V. (2005). Particular subjects of integration as unceasing challenge for interrogators// Jurisprudencija. Nr. 65 (57), P. 74-81;
 37. Lastauskienė, G. (2004). Neįgalus asmuo žmogaus teisių apsaugos požiūriu// Jurisprudencija. Nr. 54 (46), P. 74-81;
 38. Lessen, E. (Ed.)(1991). Exceptional Persons in Society. USA, Needham Heights, MA 02194: Ginn Press;
 39. Mažeikienė, N. (2001). Socializacijos ir ugdymo diagnostikos instrumentų tarnaskultūrinis perkeliavimas (makiavelizmo ir autoritarizmo skalės): daktaro disertacija, soc. mokslai: edukologija (S07). Šiauliai: Šiaulių universitetas;
 40. Mercer, E., Rimšaitė, E. (red.) (2007). Žmogaus teisės Baltijos šalių sveikatos priežiūros srityje. Tyrimo ataskaita pagal Europos Komisijos projektą „Žmogaus teisių stebėseną ir apsauga nuo smurto Baltijos šalių uždaroje institucijose: kalėjimuose, policijos areštines ir psichikos sveikatos priežiūros įstaigose“. Vilnius;
 41. Mikulionienė, S. (2005). Socialinė atskirtis: sąvokos samprata ir vartoseną Lietuvoje// Socialinis darbas. Nr. 4 (2), P. 20-31;
 42. Pasaulinė sveikatos organizacija (2004). Tarptautinė funkcionavimo, negalumo ir sveikatos klasifikacija (TFK). Vilnius: Spauda;
 43. Petkus, A. (2001). Kriminalinė subkultūra ir jos įtaka recidyviniam nusikalstamumui// Jurisprudencija. Nr. 20 (12), P. 93-98;

44. Petkuvienė, R. (2006). Žmogaus teisių įgyvendinimo galimybės ir ribos Lietuvoje: daktaro disertacija, soc. mokslai: teisė (S01). Vilnius: Mykolo Romerio universitetas (rankraštis);
45. Pietroni, M. (Ed.) (1991). Right or Privilege? Post Qualifying Training for Social Workers with special referente to Child Care. London WC1H 8AD: Central Council for Education and Training in Social Work;
46. Pūras, D. (Sud. ir red.) (1997). Negalės žmonės sugrįžta į visuomenę. Vilnius: Petro ofsetas;
47. Radavičius, L. E. (2004). Teisės psichiatrija: istorija ir dabartis. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas;
48. Riddell, S. (2000). Inclusion and choice: mutually exclusive principles in special educational needs? Inclusive Education (Policy, Contexts and Comparative Perspectives). London: David Fulton Publisher, P. 99-116;
49. Rimdeikienė, S. (2000). Diferenciacijos problema neįgaliųjų ugdymo procese// Pedagogika. Nr. 45, P. 101-108.
50. Rimdeikienė, S. (2001). Moksleivių socialinio ugdymo galimybės integruojant neįgaliuosius į bendrojo lavinimo mokyklą// Socialinis ugdymas: papildomojo ugdymo situacija ir perspektyvos: respublikinės mokslinės praktinės konferencijos straipsnių rinkinys (mokslo darbai, pranešimai). Šiauliai: Šiaulių universitetas, P.147-153.
51. Ruškus J., Mažeikis G. (2007). Neįgalumas ir socialinis dalyvavimas (kritinė patirties ir galimybių Lietuvoje refleksija): monografija. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla;
52. Ruškus, J. (1997). Neįgalusis asmuo ir visuomenė (sąveikos raida ir perspektyva). Šiauliai: Šiaulių universitetas;
53. Ruškus, J. (1998). Pedagoginiai santykiai su neįgalioju vaiku sociologinėje ir psichologinėje perspektyvoje: nuo atmetimo link kooperacijos// Specialusis ugdymas. T. I, P. 50-55;
54. Ruškus, J. (2001). Negalės psichosociologija. Šiauliai: Šiaulių universitetas;
55. Ruškus, J. (2002). Negalės fenomenas: monografija. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla;
56. Sirvydis, V. (2003). Agresyvumo raiška tyčinių nužudymų genezėje// Jurisprudencija. Nr. 38 (30), P. 46-56;
57. Slee J. & R. (2000). An international conversation on inclusive education. Inclusive Education (Policy, Contexts and Comparative Perspectives). London: David Fulton Publisher, P. 133-146;
58. Snarskytė, I. (2007). Neįgalių asmenų darbo teisinis reglamentavimas: kai kurie aspektai// Jurisprudencija. Nr. 3 (93), P. 77-82;
59. Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės (2006). Nusikalstamumas ir teisėsaugos institucijų veikla 2005. Vilnius;
60. Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės (2007). Nusikalstamumas ir teisėsaugos institucijų veikla 2006. Vilnius;
61. Šlapkauskas, V. (2001). Socialinės deviacijos intensyvėjimas// Jurisprudencija. Nr. 19 (11), P. 44-54.
62. Vaišvila, A. (2001). Teisinis personalizmas (Metodas teisėkūros modelio teorinėms prielaidoms sukurti)// Teisės problemos. Nr. 4, P. 21-28;
63. Vaišvila, A. (2004). Teisės teorija (vadovėlis). Vilnius: Justitia;
64. Vaitkevičienė, A. (2006). Vidutiniškai sutrikusio intelekto jaunuolių *aš* veiksmingumo lavinimas edukacinėmis situacijomis skatinant dailinę raišką: daktaro disertacija, soc. mokslai: edukologija (S07). Šiauliai: Šiaulių universitetas;
65. Vaitkevičienė, A., Ruškus, J. (2002). Sutrikusio intelekto jaunuolio elgsenos prasmės beiėškant. Kokybinio tyrimo taikymo negalės srityje galimybės// Specialusis ugdymas. Nr. 2 (7), P. 75-68.
66. Vaitkevičiūtė, V. (2001). Tarptautinių žodžių žodynas. Vilnius: Žodynas;
67. Vesterdal, A. (1998). Sveikatos priežiūra ir ligonių slauga. Vilnius: Charibdė;
68. Vitkauskaitė D. (1998). Neimperatyviojo ugdymo galimybės specialiojoje mokykloje// Specialusis ugdymas. T. I, P. 88-92.

69. Ward, D. A. (1999). Naujas požiūris. Sutrikusio intelekto asmenys: teisinis reguliavimas Rytų Europos šalims. Vilnius: Saulės Delta;
70. Wulff F. R., Pedersen S. A., Rosenberg R. (2001). Medicinos filosofija (įvadas). Vilnius: Charibdė;
71. Zajančkauskienė, J. (2006). Kai kurie priverčiamųjų medicinos priemonių taikymo procesiniai aspektai// Jurisprudencija. Nr. 10 (88), P. 79-85;
72. Žalimienė, L. (1997). Socialinės paslaugos neįgaliesiems// Neįgaliųjų asmenų socialiniai poreikiai, jų tyrimo ir tenkinimo problemos: tarptautinės mokslinės – metodinės konferencijos (Šiauliai, 1997 m. spalio 17-18 d.) medžiaga. Šiauliai: Šiaulių universitetas, P.83-87.
73. Žeimantienė, J. (red.) (2005). Žmogaus teisių stebėseną uždaroje psichikos sveikatos priežiūros ir globos institucijose. Projekto ataskaita. Vilnius;
74. Žukauskienė, R. (2006). Kriminalinio elgesio psichologija. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas;
75. Шипицына, Л. М. (2002). „Необучаемый“ ребенок в семье и обществе: социализация детей с нарушениями интеллекта. Санкт-Петербург: Дидактика Плюс.

Teismų praktika

1. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo byla pagal ieškovo S.R. skundą dėl Lietuvos apacialinio teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2006 m. kovo 7 d. nutarties, Civ. byla Nr. 3K-3-571/2006. [žiūrėta 2007-10-22]. Prieiga per internetą:< http://www.lat.lt/3_nutartys/senos/nutartis.aspx?id=30451>;
2. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo byla pagal atsakovo akcinės bendrovės bankas „Hansabankas“ kasacinį skundą dėl Kauna apygardos teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2005 m. sprendimo peržiūrėjimo, Civ. byla Nr. 3K-256/2006. [žiūrėta 2007-10-22]. Prieiga per internetą:< http://www.lat.lt/3_nutartys/senos/nutartis.aspx?id=29792>;
3. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo byla pagal atsakovo V. K. kasacinį skundą dėl Klaipėdos apygardos teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2003 m. sausio 28 d. nutarties peržiūrėjimo, Civ. byla Nr. 3K-3753/2003. [žiūrėta 2007-10-22]. Prieiga per internetą:< http://www.lat.lt/3_nutartys/senos/nutartis.aspx?id=24417>.

Internetiniai šaltiniai

1. Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerijos 2005 m. duomenys apie neįgalumo statistiką ir dinamiką. [žiūrėta 2007-09-20]. Prieiga per internetą: < <http://www.socmin.lt/index.php?-1760949004>>;
2. Duomenys apie Amerikos Valstybių Organizaciją. [žiūrėta 2007-10-22]. Prieiga per internetą: <<http://www.oas.org/documents/eng/memberstates.asp>>;
3. Duomenys apie Europos Tarybą. [žiūrėta 2007-10-22]. Prieiga per internetą: <http://www.etib.lt/?s=et_apzvalga&lang=lt>;
4. Duomenys apie Jungtinių Tautų Organizaciją. [žiūrėta 2007-10-22]. Prieiga per internetą: < <http://www.un.org/aboutun/>>;
5. Duomenys apie Afrikos Sąjungą. [žiūrėta 2007-10-22]. Prieiga per internetą: < <http://www.africa-union.org/root/au/index/index.htm> >;
6. Duomenys apie Europos Sąjungą. [žiūrėta 2007-10-22]. Prieiga per internetą: <http://europa.eu/index_lt.htm >;

NEĮGALIŲ ASMENŲ TEISĖS IR PAREIGOS TEISINIO PERSONALIZMO POŽIŪRIU

Santrauka

Neįgalieji yra visuomenės grupė, išsiskirianti iš visuomenę sudarančios daugumos savo galimybėmis ir specialiaisiais poreikiais, dėl kurių neįgaliųjų teisės ir pareigos įgauna specifinę reikšmę visuotinių teisės mokslų kontekste ir reikalauja atskiro mokslinio tyrimo. Šio darbo tikslas – atskleisti neįgaliųjų asmenų teisių ir pareigų ypatumus personalistinės teisės sampratos kontekste, vertinant juos teismo ir subjektinės teisės lygmenimis. Pagrindinis metodas, kuriuo naudojamos neįgaliųjų žmonių teisėms ir pareigoms pažinti, yra neįgalaus žmogaus teisių ir pareigų analizė teismo ir subjektinės teisės požiūriu. Šiame darbe pirmą kartą pateikiama: neįgalaus žmogaus teisių ir pareigų analizė remiantis teisinio personalizmo keturių aksiomų modeliu; apibrėžiamos kiekvienos iš šių aksiomų taikymo galimybės neįgaliųjų teisės doktrinoje; išskiriami kriterijai, norint išsiaiškinti neįgaliųjų asmenų subjektinių teisių savarankiško įgyvendinimo galimybes; pateikiama šiuolaikinė neįgalumo samprata ir jos traktuotė neįgaliųjų asmenų teismo ir subjektinės teisės požiūriu; neįgalumas įvertinamas kaip socialinę atskirtį formuojantis veiksnys personalistinės teisės sampratos kontekste; aiškinamasi, koks yra objektinės teisės ir neįgaliųjų asmenų subjektinės teisės santykis teisingumo vykdymo ir objektyviosios tiesos kontekste; analizuojamas neįgaliųjų asmenų teisių reglamentavimas tarptautinėje ir Lietuvos teisėje teismo bei subjektinės teisės lygmenimis, išskirti kriterijai, sąlygojantys neįgaliųjų teisių įgyvendinimo situaciją Lietuvoje.

Mokslinių tyrimų apžvalga išryškino tokias tendencijas neįgaliųjų teismo lygmenyje: neįgaliųjų asmenų teisėms būdingas neapibrėžtumas, jos dažnai suformuluotos teismo, o ne subjektinės teisės lygmeniu; taip pat išryškėja kultūrinio identiteto svarba, perimant tarptautiniuose teisės aktuose įtvirtintas neįgaliųjų teisės normas; nepakankamas dėmesys skiriamas neįgaliųjų asmenų pareigoms tirti. Teisinio personalizmo sampratoje objektyvioji tiesa gali būti laikoma diagnostikos metodu neįgalaus asmens subjektinės teisės savarankiško įgyvendinimo galimybei nustatyti. Egzistuojantys tarp neįgaliųjų asmenų negalės skirtumai sudaro prielaidas visuomenei taikyti diferenciacijos principą kaip priemonę individualiems neįgaliųjų poreikiams patenkinti, tačiau šio principo taikymas apriboja neįgaliųjų dalyvavimą integracijos į visuomenę procese. Individualizavimo principo taikymas leidžia nustatyti ir apibrėžti neįgaliojo asmens įgytų subjektinių teisių susiaurinimo mastą tokiu santykiu, koku neįgalus asmuo kaip lygiavertis visuomenėje vykstančių mainų proceso dalyvis privalėjo prisiimti vykdant šiame procese pareigas, nepaisant jo negalės. Atliktas tyrimas patvirtino iškeltą hipotezę, jog teisinio personalizmo požiūriu individo negalė yra socialinė-kultūrinė kategorija, įgalinanti teismo ir subjektinės teisės pagalba išskirti neįgaliųjų asmenų teisių ir pareigų ypatumus bei apibrėžti neįgaliųjų asmenų teisių ir pareigų įgyvendinimo ribas ir plėtros galimybes.

RIGHTS AND DUTIES OF THE DISABLED FROM THE POINT OF VIEW OF JURISTIC PERSONALISM

Summary

The disabled is a society group standing out of the majority that constitute it by its opportunities and special needs due to which rights and duties of the disabled obtain a specific meaning in the context of universal jurisprudence and require a separate scientific investigation. The aim of this work is to reveal peculiarities of rights and duties of disabled persons in the context of the conception of personalistic right, while assessing them on the levels of suability and subjective right. The main method applied for cognition of rights and duties of the disabled is analysis of human rights and duties from the point of view of suability and subjective right. The present work presents the following: analysis of a disabled individual's rights and duties on the base of the model of the four axioms of juristic personalism; opportunities of application of every of the axioms in the legal doctrine are defined; the criteria are singled out in order to find out possibilities for independent implementation of subjective rights of the disabled; a contemporary conception of disability and approach to it from the point of view of suability and subjective right of the disabled are presented; disability is assessed as a factor forming social divide in the context of conception of personalistic right; it is being investigated what is the relation between the objective right and the subjective right of the disabled in the context of jurisdiction and the objective truth; regulation of rights of the disabled in international and Lithuania laws is analysed on the levels of suability and subjective right, the criteria that predetermine the situation of implementation of rights of the disabled in Lithuania are singled out.

The review of scientific research has revealed the following tendencies on the level of suability of the disabled: indetermination is peculiar to the rights of the disabled, they are often formulated on the level of suability rather than of the one of the subjective right; also, importance of cultural identity is pointed out while accepting the norms of rights of the disabled consolidated in international legal acts; insufficient attention is paid to investigation of duties of the disabled. In the conception of juristic personalism, the objective truth can be considered as the diagnostic method for indication of the possibility of a disable person for independent implementation of a subject right. Differences of disabilities among the disabled provide preconditions for the society to apply the principle of differentiation as a means for meeting individual needs of the disabled; however, application of this principle limits participation of the disabled in the process of integration into the society. Application of the principle of individualisation allow indicating and defining the range of narrowing the obtained subjective rights of the disabled in relation with the duties that had to be accepted by a disable person as an equal participant in the processes that are taking place in the society, disregarding one's disability. The research results have proved the hypothesis proposed

stating that disability of an individual is a socio-cultural category from the point of view of juristic personalism which enables singling out peculiarities of rights and duties of the disabled due to suability and subjective right as well as defining limits of implementation and opportunities for expansion of rights and duties of the disabled.

Mykolo Romerio universiteto
Strateginio valdymo ir politikos fakulteto
Teisės ir valdymo magistrantūros studijų programos studentė
Sonata Rimdeikienė